

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน

ในการศึกษาวิเคราะห์เรื่อง แนวทางการดำเนินชีวิตด้วยหลักพุทธธรรมจากวรรณกรรมสี่แผ่นดิน ในส่วนนี้เป็นการศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน โดยการต่อยอดองค์ความรู้ของบทที่ ๑ และ บทที่ ๒ ที่เกี่ยวข้องกับหลักพุทธธรรม แต่มีสิ่งที่ยุ้วิจัยเห็นว่าควรเข้าใจก่อนว่าพุทธธรรมคืออะไร

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้นิยามของพุทธธรรมไว้ว่า พุทธธรรม เป็นหลักหรือคำสอนเดิมแท้ของพระพุทธเจ้าที่แสดงแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติในชีวิตจริง^๑

พุทธธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสอนมีมากมายหลายชั้นหลายระดับและในแต่ละชั้นแต่ละระดับก็มีความลุ่มลึกที่แตกต่างกันออกไป แต่ก็สามารถแยกออกเป็น ๒ ส่วนได้ คือ ศัจธรรมส่วนหนึ่ง กับ จริยธรรมส่วนหนึ่ง โดยศัจธรรม หมายถึงคำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลาย หรือธรรมชาติและความเป็นไปโดยธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาติ ส่วนจริยธรรมหมายถึงการถือเอาประโยชน์จากความรู้ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรือการรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์ กล่าวโดยสรุป ศัจธรรม คือธรรมชาติและธรรมดา และ จริยธรรม คือความรู้ในการประยุกต์ศัจธรรม^๒

หลังจากศึกษาประวัติความเป็นมา เนื้อเรื่อง และสาระสำคัญของวรรณกรรมสี่แผ่นดินแล้ว องค์ความรู้ที่ได้ ได้แก่ (๑) วรรณกรรมสี่แผ่นดิน เป็นนวนิยายขนาดยาวที่ว่าด้วยการเล่าเรื่องราวการใช้ชีวิตท่ามกลางความผันผวนแปรเปลี่ยนในบริบทสังคมไทยแต่ละยุคสมัยทั้งสี่แผ่นดิน โดยมีพลอยตัวละครเอกเป็นผู้เดินทางไปสู่แต่ละเหตุการณ์ทั้งความสุขและความทุกข์ และ (๒) สาระสำคัญของเรื่อง คือ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยและการดำรงชีวิต จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่าวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีเนื้อหาสาระที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมทั้งในด้านศัจธรรมและจริยธรรมอย่างชัดเจน

ดังนั้น ผลการศึกษาในส่วนนี้ จึงนำเสนอด้วยวิธีการจัดแบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

(๑) การศึกษาหลักพุทธธรรมในด้านสัจธรรม ได้แก่ ไตรลักษณ์ และหลักพุทธธรรมในด้านจริยธรรม ได้แก่ โยนิโสมนสิการ มรณสติ พรหมวิหาร ๔ อธิบาป ๔ และ ทิศ ๖

(๒) การศึกษาหลักพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน โดยศึกษาตามกรอบหลักพุทธธรรมจากข้อ (๑)

๓.๑. หลักพุทธธรรมในด้านสัจธรรม

๓.๑.๑ ไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์ ตามรูปศัพท์แปลว่า ลักษณะ ๓ ขยายความได้ว่า อาการที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นอย่างนั้น ๓ ประการ ได้แก่ (๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง (๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของคงทนอยู่ไม่ได้ และ (๓) อนัตตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน ลักษณะทั้ง ๓ นี้ มีแก่สิ่งทั้งหลายเป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง (อนิจจตา) คงทนอยู่ไม่ได้ (ทุกขตา) เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ไม่ว่าสังขตะคือสังขาร หรืออสังขตะคือวิสังขาร ก็ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) เสมอกันทั้งสิ้น จึงเรียกว่า สามัญญลักษณะ หรือ สามัญญลักษณ์

ลักษณะทั้ง ๓ เหล่านี้ ปรากฏอยู่ตามธรรมดาที่แน่นอน เป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือ ธรรมนิยาม ดังนั้น ลักษณะ ๓ จึงอยู่ในหลัก ธรรมนิยาม^๓ ในพระไตรปิฎก ดังมีพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระตถาคตปรากฏเป็นข้อความ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^๔

จากพุทธพจน์ข้างต้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงความหมายโดยย่อให้เข้าใจได้ชัดเจนขึ้น ดังนี้

(๑) อนิจจตา ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่ยั่งยืน ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อม

^๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (นนทบุรี : โรงพิมพ์พิมพ์การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๘๙.

^๔ อภ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

(๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กอดัน ผืนและขัดแย้งอยู่ในตัว ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยอุปาทาน

(๓) อนัตตตา ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง^๕

พระมหาสุรศักดิ์ สุรเมธี (ชะมารัมย์) ได้ให้ทรงสนทนากับไตรลักษณ์ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยนี้ไว้อย่างน่าสนใจว่า ชีวิตเปรียบเสมือนการแสดงละครที่มีครบทุกรสชาติ มีโลกเป็นเวทีการแสดงขนาดใหญ่ บางครั้งเราเล่นบทพระ ซึ่งเป็นที่ชื่นชอบแก่ผู้ชมมากหน้าหลายตา แต่บางครั้งเรากลับเล่นบทผู้ร้ายที่มีผู้ชมเกลียดชังทั้งที่ใจไม่อยากเล่น แต่มีอาภพความจริงได้ เพราะชีวิตเปลี่ยนแปลงไปตามกฎไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อันเป็นสัจธรรมแห่งชีวิตที่คนเรามิอาจหลีกเลี่ยงได้

สัจธรรมแห่งชีวิต ประการแรก ลักษณะชีวิตของคนเราจึงมีความแปรปรวนไม่เที่ยงแท้แน่นอนไม่ยั่งยืนและมีธรรมชาติเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เปรียบเทียบกับบทละครที่เราเล่น ที่มีทั้งบทเศร้าโศกเสียใจ สนุกสนานร่าเริงสลับหมุนเวียนกันไปหรือกล่าวได้ว่า ชีวิตของคนเราเปลี่ยนแปลงจากวัยเด็กเข้าสู่วัยรุ่นหนุ่มสาว จากวัยรุ่นหนุ่มสาวเข้าสู่ผู้ใหญ่ จากผู้ใหญ่เข้าสู่วัยชรา และสุดท้ายก็ดับสลายลงไป กล่าวโดยสรุปคือ ชีวิตมีลักษณะเกิดขึ้นดำรงอยู่ และดับสลายลง สัจธรรมเช่นนี้เรียกว่า อนิจจัง

สัจธรรมแห่งชีวิต ประการที่สอง เมื่อคนเราเกิดมาแล้วมีชีวิตรอบนโลกใบนี้ ถ้าตั้งข้อสังเกตให้ดีจะพบว่าประสบกับความทุกข์มากกว่าความสุข แม้แต่ตอนเกิดก็พบกับความทุกข์คือการร้องไห้ขอแ่ตามประสาเด็ก แม้เจริญเติบโตขึ้นก็ยังพบกับความทุกข์มากเป็นทวีคูณ ความทุกข์ที่ว่าก็คือ ปัญหาอุปสรรคที่อยู่รายล้อมรอบตัวเรา ยกตัวอย่างเช่น ทุกข์เพราะการเจ็บไข้ ทุกข์เพราะความเศร้าโศกเสียใจ ทุกข์เพราะความหิวกระหาย ทุกข์เพราะการไม่ได้รับสิ่งที่ตนปรารถนา เป็นต้น สัจธรรมเช่นนี้คือ ทุกขัง

สัจธรรมแห่งชีวิต ประการที่สาม ด้วยเหตุที่สรรพสิ่งเป็นสังขมุติ จึงไม่มีอะไรเป็นของเรา แม้แต่ชีวิตก็ไม่ใช่ของเรา เพราะเราไม่สามารถห้ามความเจ็บ ความแก่ได้ รกก็มีไข้ของเรา บำานก็มีไข้ของเรา ทรัพย์สินเงินทองทั้งหลายที่เรามีอยู่ก็มีไข้ของเรา เวลาเราจะสังขารจากโลกไป เราก็

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๘.

ไม่สามารถนำทรัพย์สินเงินทองที่มีติดตัวเราไปได้เลย แต่สิ่งที่เราสามารถนำติดตัวไปได้ก็คือ บุญ กับบาปที่กระทำเมื่อครั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ สัจธรรมดังที่กล่าวมาคือ อนัตตา^๖

สรุป ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะของอาการ ๓ ประการที่เกิดขึ้นกับทุกสรรพสิ่งเป็นปกติธรรมดา ชีวิตมีลักษณะเกิดขึ้นดำรงอยู่และดับสลายลง และชีวิตที่เกิดขึ้นนั้นเป็นทุกข์ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะ ชีวิตเปลี่ยนแปลงไปตามกฎไตรลักษณ์ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา อันเป็นสัจธรรมแห่งชีวิต

องค์ความรู้ที่ผู้วิจัยได้จากการศึกษาหลักพุทธธรรมไตรลักษณ์ คือ ชีวิตมนุษย์เกิดมาเพื่อเรียนรู้ประสบการณ์ความทุกข์มากกว่าความสุข และสิ่งที่มนุษย์พึงปฏิบัติสะสมคือคุณความดี

๓.๒. หลักพุทธธรรมในด้านจริยธรรม

๓.๒.๑ โยนิโสมนสิการ

โยนิโสมนสิการสัมปทาสูตร ว่าด้วยโยนิโสมนสิการสัมปทา เรืองเกิดขึ้นที่กรุงสาวัตถี

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิตฉันใด โยนิโสมนสิการสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยการมนสิการโดยแยบคาย) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความคิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น^๗ ทั้งนี้ โยนิโสมนสิการยังเป็นหลักพุทธธรรมหนึ่งที่มีความสำคัญในพระพุทธศาสนาเถรวาท ดังมีตัวอย่างพุทธพจน์ตรัสสรรเสริญคุณประโยชน์ของโยนิโสมนสิการไว้ ดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย ร่างกายนี้ ดำรงอยู่ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้ ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ ฉันใด โพชฌงค์ ๗ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ได้ ไม่มีอาหารหาดำรงอยู่ได้ไม่ อะไรเล่าคืออาหาร ก็คือการกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการ

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเหล่าใดก็ตาม ที่เป็นกุศล อยู่ในภาคกุศล อยู่ในฝ่ายกุศล ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด มีโยนิโสมนสิการเป็นมูลราก ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการ เรียกว่า เป็นยอดของธรรมเหล่านั้น

โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายใน เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนโยนิโสมนสิการ

^๖ พระมหาสุรศักดิ์ สุรเมธี (ชะมารัมย์), ไตรลักษณ์: สัจธรรมแห่งชีวิต, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.stou.ac.th/study/sumrit/12-53%28500%29/page1-12-53%28500%29.html> [๑ มี.ค. ๒๕๕๖].

^๗ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๐-๕๕/๔๔.

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว เจริญยิ่งขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการเลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฐิที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น

เราไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักข้อหนึ่ง ที่จะเป็เหตุให้ความสงสัยที่ยังไม่เกิด ก็ไม่เกิดขึ้น หรือที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกกำจัดได้ เหมือนโยนิโสมนสิการ

ธรรม ๙ อย่างที่มีอุปการะมาก ได้แก่ ธรรม ๙ อย่าง ซึ่งมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล กล่าวคือ เมื่อโยนิโสมนสิการ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อปราโมทย์ ปิติย่อมเกิด เมื่อมีใจมีปิติ กายย่อมสงบระงับ (ปัสสัทธิ) เมื่อกายสงบระงับย่อมได้เสวยสุข ผู้มีสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิ ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เมื่อรู้เห็นตามเป็นจริง ย่อมนิพพิทาเอง เมื่อนิพพิทาก็วิราคะ เพราะวิราคะ ก็วิมุตติ^๔

เกรียงศักดิ์ โรจน์คูรีเสถียร นักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญด้านงานวิจัย ได้ให้ความหมายของโยนิโสมนสิการไว้ว่า โยนิโสมนสิการประกอบด้วยคำสองคำ คำแรกคือ โยนิโส มาจาก โยนิ แปลว่า เหตุ ต้นเค้าแหล่งเกิดปัญญา อูบาย วิถีทาง และ คำที่สองคือ มนสิการ แปลว่าการทำในใจ การคิดคำนึง นึกถึง ใส่ใจ พิจารณาเมื่อรวมกันมีความหมายว่า การนึกในใจโดยแยบคายหรือการคิดแบบแยบคาย ซึ่งหมายถึงแนวความคิด ๔ ประการคือ

- (๑) การคิดโดยใช้วิธีการหลากหลาย (อูบายมนสิการ) ที่ถูกต้องเพื่อให้ได้ความจริง
- (๒) การคิดอย่างเป็นระบบ มีระเบียบ และเป็นขั้นตอนตามลำดับเหตุและผล ไม่ทำให้ยุ่งสับสน (ปถมนสิการ)
- (๓) การคิดโดยการค้นหาสาเหตุและผล หาความสัมพันธ์ของเหตุและผลที่เป็นผลต่อเนื่องแบบลูกโซ่ (การณมนสิการ)
- (๔) การคิดแบบกำหนดเป้าหมาย กำหนดผลล่วงหน้าเพื่อเป็นกำลังใจให้ตนเองทำงานสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ (อุปปาทกมนสิการ)^๕

โดยสรุป โยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองเห็นสภาวะทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเหตุจนตลอดสายและแยกแยะออกพิเคราะห์ดูด้วยปัญญาที่คิด

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๖๗-๖๖๘.

^๕ เกรียงศักดิ์ โรจน์คูรีเสถียร, “มารู้จักโยนิโสมนสิการกันเถอะ”, ประชากรและการพัฒนา, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.popterms.mahidol.ac.th/newsletter/showarticle.php?articleid=308> [๑ มี.ค. ๒๕๕๕].

อย่างถูกวิธีและมีระเบียบ โดยอธิบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้นหรือปัญหานั้นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

องค์ความรู้ที่ผู้วิจัยได้จากการศึกษาหลักพุทธธรรมโยนิโสมนสิการ คือ โยนิโสมนสิการเป็นวิธีการคิดที่มีประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะสามารถนำไปใช้ในการคิดวางแผนในการทำงานแก้ไขปัญหาและช่วยในการตัดสินใจวิเคราะห์ติดตามผลการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุผลสำเร็จได้เป็นอย่างดี

๓.๒.๒ มรณสติ

มรณสติ หมายถึง การเอาสติมาระลึกถึงความตาย^{๑๐} บุคคลผู้มีสติตั้งมั่นในการระลึกถึงความตายย่อมทำให้เกิดความสงบและดำรงชีวิตด้วยความไม่ประมาท และผู้ไม่ประมาทในชีวิตก็คือผู้ที่เข้าใจเรื่องความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ว่าเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิต

ในเรื่องมรณสตินี้นักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาหลายท่านได้กล่าวไว้มากมาย ที่น่าสนใจท่านหนึ่งก็คือ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ)

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้ให้ความหมายของมรณสติไว้ว่า การระลึกถึงความตายด้วยสติปัญญาอันถูกต้องดีงาม เพื่อให้เกิดความไม่ประมาทแล้วทำในสิ่งที่ควรทำอันเป็นไปด้วยศีลธรรมดีงาม^{๑๑} ซึ่งประเด็นนี้มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกตรงกับพุทธพจน์ครั้งสุดท้ายของพระพุทธเจ้า เมื่อก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานที่ทรงเตือนว่า อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ แปลว่า เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด^{๑๒}

พระไพศาล วิสาโล ได้กล่าวถึงมรณสติไว้หลายแง่มุม แต่มีประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจและสอดคล้องกับงานวิจัยนี้ คือ ทางลัดในการเจริญมรณสติที่ใช้เวลาน้อยและสามารถจะทำได้ในชีวิตประจำวันและทำได้ตลอดเวลา ดังนี้

(๑) เวลาเดินทาง ไม่ว่าจะเป็นก่อนเดินทางหรือขณะเดินทางให้ลองเตือนใจตนเองว่า นี่อาจจะเป็นการเดินทางครั้งสุดท้ายแล้วอาจไม่ได้กลับบ้านอีก ถ้าบังเอิญว่านี่เป็นการเดินทางครั้งสุดท้ายแล้วเราพร้อมจะตายหรือไม่ พร้อมจะปล่อยวางทุกสิ่งหรือไม่ หรือว่ายังมีสิ่งค้างคาใจหรือห่วงกังวล ถ้าหากยังมีสิ่งค้างคาใจหรือห่วงกังวล แสดงว่าเรามีงานบางอย่างที่ยังทำไม่เสร็จหรือยังไม่ได้ทำ เช่น ยังไม่ได้ตอบแทนบุญคุณพ่อแม่ หรือยังไม่ได้ทำความดีให้มากพอ หรือยังไม่ได้เตรียม

^{๑๐} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๔/๑๐.

^{๑๑} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **พุทธทาสธรรม (๑๔) ความตาย**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๘), หน้า ๘๙.

^{๑๒} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

ใจลูกให้พร้อมรับความตายของพ่อแม่ ฉะนั้นถ้าเราถึงที่หมายโดยปลอดภัย เราจะต้องเร่งชวนขวายเป็นสิ่งนั้นให้แล้วเสร็จในขณะที่ยังมีเวลา ไม่ผัดผ่อนอีกต่อไป เพราะเราไม่รู้ว่าเราจะมีอันเป็นไปเมื่อไร

(๒) พิจารณาว่านี่อาจเป็นการเดินทางครั้งสุดท้าย อาจเกิดอุบัติเหตุ ให้ถามใจตัวเองว่าในช่วงไม่กี่วินาทีสุดท้ายที่เรายังมีลมหายใจ เราจะวางใจอย่างไร ทำอย่างไรใจถึงจะสงบไม่ตื่นตระหนกไม่ตกใจ และพร้อมจะจากไปโดยไร้ความห่วงกังวลสามารถวางทุกอย่างได้ในนาทีวิกฤตนั้น ทั้งนี้ การตายในขณะที่ยังมีความห่วงอาลัย วิตกกังวล ย่อมเป็นการตายที่ไม่ดี ถ้าไปในสภาพจิตที่ห่วงกังวล หวาดกลัว หรือตื่นตระหนก ย่อมไปสู่ทุกคติได้ เพราะจิตเป็นอกุศล ดังนั้น การระลึกถึงสิ่งที่เป็นกุศลเป็นเรื่องสำคัญมาก เพราะจะทำให้ไปสู่สุคติ

(๓) การไปเยี่ยมผู้ป่วย ให้เราพิจารณาว่าเราตกอยู่ในสภาพเดียวกับผู้ป่วยที่อยูข้างหน้าเรา ซึ่งผู้ป่วยบางคนอาจกระสับกระส่ายทรมานทรมานหรืออาละวาด แต่ผู้ป่วยบางคนยังสงบได้ทั้งที่เป็นโรคร้ายกำลังจะตาย ทั้งนี้ ให้เราถามใจเราดูว่าเราพร้อมที่จะอยู่ในสภาพเช่นนั้นหรือไม่ เราทุกคนหนีความเจ็บป่วยไม่พ้นและสักวันหนึ่งเราอาจเป็นโรคร้ายต้องเข้าโรงพยาบาล ดังนั้น เราจึงควรเตรียมใจรับมือกับเหตุการณ์นี้อยู่เสมอ โดยเอาผู้ป่วยที่เราไปเยี่ยมมาเป็นครูเพื่อเรียนรู้และเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เราเห็นความสำคัญของการฝึกตนบำเพ็ญจิต เพื่อจะได้มีความพร้อมในการรับมือกับความเจ็บป่วยในวันข้างหน้า

(๔) เวลาไปงานศพ เราควรมีเวลาพิจารณาว่า ผู้ที่อยู่ในหีบศพครั้งหนึ่งเคยมีชีวิตอยู่เหมือนเราและสักวันหนึ่งเราก็ต้องเป็นเหมือนเขา เขาคือครูสอนให้เราระลึกถึงความไม่เที่ยงของชีวิต เขาคือผู้ที่เตือนเราว่าสักวันหนึ่งเราจะต้องจากโลกนี้และทุกสิ่งที่เรารักไป ที่นี้ให้ถามตัวเองว่าเราพร้อมที่จะจากโลกนี้ไปหรือยัง นอกจากนี้เรายังอาจเอาชีวิตของผู้ตายเป็นบทเรียนสำหรับเรา กล่าวคือ บางคนตายอย่างสงบเพราะทำใจปล่อยวางได้หมด บางคนตายไม่สงบ เพราะยอมรับความตายไม่ได้และพยายามยึดชีวิตทุกวิถีทาง ทั้งนี้ ไม่ว่าจะตายแบบใดก็เป็นครูสอนเราได้ทั้งนั้นว่าอะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำในขณะที่เรายังมีลมหายใจ

(๕) เวลาประสบความพลัดพรากสูญเสียของรัก ความสูญเสียพลัดพรากจากทรัพย์สินสมบัติหรือผู้คน แม้จะเป็นเหตุการณ์ที่ไม่พึงปรารถนา แต่เป็นสิ่งที่มิมีประโยชน์อย่างมากหากรู้จักมอง คือนอกจากเตือนใจให้เราตระหนักถึงสัจธรรมความจริงว่าทุกอย่างไม่เที่ยง ความพลัดพรากเป็นธรรมดาของชีวิตแล้วยังเป็นเครื่องฝึกใจให้เรารู้จักปล่อยวาง เพราะวันนี้อาจปล่อยวางไม่ได้แล้ววันหน้าเราจะทำใจได้อย่างไร เราจะไม่ทุกข์ทรมานนี้หรือ เมื่อเราต้องพลัดพรากจากสิ่งทั้งหมดที่มีเพราะความตาย

ทั้งนี้ การระลึกถึงความตายอย่างเดียวยังไม่ใช่มรณสติที่สมบูรณ์ มรณสติที่สมบูรณ์จะต้องโยงมาสู่การปฏิบัติหรือการใช้ความจริงของชีวิตเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้เกิดการปฏิบัติทั้งการทำความดีและฝึกใจให้เรียนรู้ที่จะปล่อยวางด้วย^{๑๓}

กาญจนา จิตต์วัฒน์ ศึกษาวิจัยเรื่อง การบูรณาการการเตรียมตัวตายในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับวัชรยาน ได้กล่าวถึงหลักปฏิบัติเพื่อการเตรียมตัวให้พร้อมที่จะตายไว้ดังนี้

(๑) ไม่ประมาทต่อชีวิตและความตาย โดยไม่ทำความชั่วหรือบาปทั้งปวง ทำความดีหรือบุญกุศลให้ถึงพร้อม และทำจิตใจให้ใสสะอาดบริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง มีโลกโกรธ และหลง^{๑๔} สรุป คือ การตระหนักรู้เรื่องกรรมและวิบากกรรม

(๒) เรียนรู้ธรรมจนกระทั่งเข้าใจชีวิต สามารถกำหนดรู้ทุกข์ ละเลิกเหตุแห่งทุกข์ แล้วปฏิบัติกรรมฐานเจริญสติ เจริญสมาธิอย่างสม่ำเสมอ และควรฝึกตนเองให้มีจิตเมตตา กรุณา ฝึกให้บ่อยๆ จนจิตมีเมตตากรุณาอย่างเปี่ยมล้น ซึ่งจะทำให้ได้ด้วยการตั้งจิตอธิษฐานให้จิตเปี่ยมล้นด้วยความรัก เมตตาและกรุณา^{๑๕} สรุป คือ การบ่มเพาะให้จิตมีเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา อยู่ในวิถีชีวิตเป็นนิตย์ จนจิตเปี่ยมล้นไปด้วยความเมตตากรุณา

(๓) ฝึกจิตให้เป็นสมาธิเป็นกิจวัตร จนจิตมีพลังเข้มแข็ง และที่สำคัญต้องตั้งใจฝึกปฏิบัติคือ ฝึกสติที่ตั้งอยู่ในกาย เวทนา จิตและธรรม นั่นคือการฝึกสมถวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อจิตเป็นสมาธิ พลังของสมาธิจิตจะเห็นกิเลสและจะค่อยๆ ชำระกิเลสออกไปจากจิตทีละนิดๆ จนจิตเบาสบายและใสสว่างกระจ่างชัด อันจะเป็นผลให้เกิดปัญญารู้แจ้งความเป็นจริงของชีวิต ว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา และสามารถรู้เท่าทันเมื่อยามร่างกายเจ็บไข้ และทุกข์ทรมาน ว่านั่นเป็นสังขารธรรมดา เมื่อมีเกิดแล้วก็มีแก่ชรา มีการเจ็บปวด ร่างกายนี้ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา กายนี้ต้องเสื่อมโทรมและตายไปเป็นธรรมดา จิตก็จะไม่เกิดอาการยึดมั่นในกายและในความเจ็บปวดเหล่านั้น สามารถยอมรับการเจ็บปวด การแก่และการตายได้อย่าง

^{๑๓} พระไพศาล วิสาโล, **มรณสติ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.visalo.org/article/D_Mora-naSati.htm [๑ ๕ ก.พ. ๒๕๕๖].

^{๑๔} กาญจนา จิตต์วัฒน์, “การบูรณาการการเตรียมตัวตายในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับวัชรยาน”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗๘.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๖.

ปรกติ ด้วยจิตที่มีความมั่นคงไม่หวั่นไหว^{๑๖} สรุป คือ การตระหนักรู้ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

(๔) ช่วงขณะกำลังตาย ดำรงสติอยู่ตลอดกับทุกขณะจิต จนกระทั่งถึงจิตสุดท้าย^{๑๗}
สรุป คือ การมีสติสัมปชัญญะอยู่กับทุกขณะจิต

โดยสรุป มรณสติ คือ การมีสติระลึกถึงความตายและเตรียมตัวให้พร้อมตายอยู่เสมอ และการเตรียมตัวตาย ก็คือการใช้ชีวิตที่ดีมั่นอยู่ในหลักการทำมาหากิน อันได้แก่ การแบ่งปัน การมีระเบียบวินัย และการทำจิตใจให้สงบ

องค์ความรู้ที่ผู้วิจัยได้จากการศึกษาหลักพุทธธรรมมรณสติ คือ มนุษย์ทุกคนมีหน้าที่อันพึงปฏิบัติ จึงควรเร่งชวนชวนปฏิบัติหน้าที่เหล่านั้นให้ครบสมบูรณ์ และใช้ชีวิตในทางกุศลด้วยความไม่ประมาท เมื่อเวลาละสังขารมาถึงย่อมจากไปอย่างสงบและมีสุคติเป็นที่ไป

๓.๒.๓ พรหมวิหาร ๔

พรหมวิหาร แปลว่า ธรรมของพรหมหรือของผู้เป็นใหญ่ พรหมวิหารเป็นหลักพุทธธรรมสำหรับทุกคนที่ควรมีเป็นธรรมประจำใจ เพื่อช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างประเสริฐและบริสุทธิ์^{๑๘} พรหมวิหารนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ยกตัวอย่างเช่น

ขัณคิสาณสูตรตนิทเทส คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง มิได้เกลียดชัง อธิบายว่า สัตว์โลกทั้งปวงไม่เกลียดชัง คือ ไม่โกรธ ไม่อาฆาต ไม่กระทบกระทั่ง รวมความว่า สัตว์โลกทั้งปวง มิได้เกลียดชัง จึงประพฤติดูอยู่ผู้เดียว เหมือนนอแรด ด้วยเหตุนี้ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงกล่าวว่า

(พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า) เสพอาศัยเมตตา

กรุณา มุทิตา และ อุเบกขา อันเป็นวิมุตติตามกาล

สัตว์โลกทั้งปวงมิได้เกลียดชัง

จึงประพฤติดูอยู่ผู้เดียว เหมือนนอแรด^{๑๙}

ว่าเฉพาะเมตตา กรุณา มุทิตา และ อุเบกขา สามารถอธิบายขยายความได้ว่า

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๐.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๘.

^{๑๘} จรัสแสง ผิวนอน, “การจัดการเพื่อดูแลผู้ป่วยระยะสุดท้ายแบบองค์รวม กรณีศึกษา วัดคำประมง จังหวัดสกลนคร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๔๔-๔๕.

^{๑๙} พุ. จุ. (ไทย) ๓๐/๑๕๙/๔๙๗.

(๑) เมตตา แปลว่า ความรัก หมายถึงรักที่มุ่งเพื่อความปรารถนาดี โดยไม่หวังผลตอบแทน ลักษณะของเมตตาคือการสร้างความรู้สึกรักคุณธรรมไว้ตลอดวันว่า เราจะเมตตาสงเคราะห์เพื่อนที่เกิด แก่ เจ็บ ตายจะไม่สร้างความลำบากให้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายและพึงระลึกว่าความทุกข์ที่เรามีเราก็ก็นั่นเองแต่ความสุขที่เรามีเราก็ก็นั่นเองไปกับเขา สรุปคือ ให้รักผู้อื่นเสมอด้วยรักตนเอง

(๒) กรุณา แปลว่า ความสงสาร หมายถึงความปรานี ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ โดยการสงเคราะห์สรรพสัตว์ที่มีความทุกข์ให้หมดทุกข์ตามกำลังกาย กำลังปัญญา และกำลังทรัพย์ ลักษณะของกรุณาคือการสงเคราะห์ทั้งทางด้านวัตถุและโดยธรรม สรุปคือ ผู้ที่จะสงเคราะห์นั้นขัดข้องทางใดหรือถ้าหาให้ได้ก็ชี้แจงบอกทาง โดยไม่หวังผลตอบแทน

(๓) มุทิตา แปลว่า มีจิตอ่อนโยน หมายถึงจิตที่ไม่มีความอิจฉาริษยาเจือปน มีอารมณ์สดชื่นแจ่มใสตลอดเวลา ลักษณะของมุทิตาคือการคิดอยู่เสมอว่า ถ้าคนทั้งโลกมีความซื่อสัตย์ด้วยทรัพย์ มีปัญญาเฉลียวฉลาดเหมือนกันทุกคนแล้ว โลกนี้จะเต็มไปด้วยความสุขสงบปราศจากอันตรายทั้งปวง สรุปคือ การคิดยินดีด้วยอารมณ์พลอยยินดีที่ไม่หวังผลตอบแทน

(๔) อุเบกขา แปลว่า ความวางเฉย หมายถึงการวางเฉยต่ออารมณ์ที่มากระทบ ลักษณะของอุเบกขาคือการทรงความยุติธรรมไม่ลำเอียงต่อผู้ใดผู้หนึ่ง

พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร) ท่านได้เคยกล่าวถึงเมตตาพรหมวิหารไว้ว่า จิตของตัวที่เฝ้าอยู่ในลูกที่เกิดในอกของตานั้นแหละ จำได้รสชาติใจนั้นแน่ เอาใจดวงนั้นแหละ เอาไปรักใคร่เข้าไปในบุคคลอื่นทุกคนเหมือนกับลูกของตนให้มีรสชาติอย่างนั้น ถ้ามีรสชาติอย่างนั้นละก็เมตตา พรหมวิหารของตนเป็นแล้ว^{๒๐}

พระราชพรหมยาน (วีระ ถาวโรมหาเถร) หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าหลวงพ่อดำ พระภิกษุที่มีชื่อเสียงในด้านการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐานจนได้วิชามโนยิทธิ (ฤทธิ์ทางใจ) ท่านได้ให้คำสอนเกี่ยวกับพรหมวิหาร ๔ ไว้ว่า ความจริงพรหมวิหาร ๔ นี้เป็นธรรมะกลางที่ว่างกลางก็เพราะว่า ถ้าบุคคลใดมีอารมณ์ใจทรงอยู่ในพรหมวิหาร ๔ เป็นปกติ บุคคลนั้นจะมีศีลบริสุทธิ์อยู่ตลอดเวลา จะมีจิตทรงฌานอยู่ตลอดเวลา และก็จะเป็นคนมีความฉลาดในด้านปัญญาสามารถตัดกิเลสเป็นสมุจเฉตปหาน^{๒๑}ได้โดยง่าย ถ้าจะกล่าวกันว่า กรรมฐานบทนี้เป็นกรรมฐานใหญ่ก็ว่า

^{๒๐} พระมงคลเทพมุนี (สด จนฺทสโร), เมตตาพรหมวิหาร, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://pagina.zero.info/index.php?topic=2.0> [๑๕ ก.พ. ๒๕๕๖].

^{๒๑} สมุจเฉตปหาน มีความหมายว่า ผู้มีธรรมร่วมกัน ผู้ประพฤติกุศลร่วมกัน.

ได้ อีกนัยหนึ่งก็คือพรหมวิหาร ๔ เป็นอาหารที่เลี้ยงศีลให้อ้วนมีกำลัง เป็นอาหารเลี้ยง สมาธิให้มีกำลัง เป็นอาหารเลี้ยงให้มีคัมภีร์สามารถจะฟาดฟันกิเลสเป็นสมุจเฉตปหานเมื่อไรก็ได้^{๒๒}

โดยสรุป ในการดำเนินชีวิตประจำวัน หากบุคคลใดมีพรหมวิหารธรรมเป็นคุณธรรมประจำตนแล้ว นับว่าผู้นั้นมีคุณธรรมของผู้ใหญ่หรือผู้ปกครองอย่างสมบูรณ์ อันจะเป็นที่พึ่งพิงอาศัยของผู้น้อยหรือผู้อยู่ใต้ความปกครองได้เป็นอย่างดี

องค์ความรู้ที่ผู้วิจัยได้จากการศึกษาหลักพุทธธรรมพรหมวิหาร ๔ คือ การฝึกหัดจิตให้มีความเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาอย่างสม่ำเสมอในชีวิตประจำวันทำให้เป็นคนที่มีสมบูรณ์ในศีล สมาธิ และปัญญา จึงกล่าวได้ว่าการปฏิบัติพรหมวิหารคือการปฏิบัติกรรมฐาน แต่เป็นกรรมฐานในการดำเนินชีวิตตามปกติทั่วไปของมนุษย์

๓.๒.๔ อธิธิบาท ๔

อธิธิบาท แปลว่า บาทฐานแห่งความสำเร็จ หมายถึง หลักพุทธธรรมอันเป็นเครื่องให้ถึงความสำเร็จตามที่ตนประสงค์ จำแนกไว้เป็น ๔ ประการ คือ

(๑) ฉันทะ ความพอใจในสิ่งนั้น คือ ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักจะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาจะทำให้ได้ผลดียิ่งขึ้นไป

(๒) วิริยะ ความเพียร คือ ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายามเข้มแข็ง อดทน และปรารถนาจะไม่ทอดทิ้ง

(๓) จิตตะ ความคิดมุ่งไป คือ ตั้งจิตรับรู้ในสิ่งที่ทำอุทิศตัวอุทิศใจให้แก่สิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด โดยเอาจิตผูกใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป

(๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง หรือ ทดลอง คือ หมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผลและตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำ โดยมีการวางแผน วัดผล คิดค้นวิธีแก้ไข และปรับปรุง^{๒๓}

อธิธิบาทนี้มีปรากฏในพระไตรปิฎกหลายแห่ง ยกตัวอย่างเช่น

สนังกุมารพรหมว่า ผู้ที่นั่งบนบัลลังก์ของเรากับผู้พูดเป็นคนเดียวกัน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ครั้นนั้นแล สนังกุมารพรหมกลับคืนตนเป็นผู้เดียวประทับนั่งขัดสมาธิบนบัลลังก์ของท้าวสักกะจอมเทพ รับสั่งเรียกพวกเทพชั้นดาวดึงส์มาตรัสว่า การเจริญอธิธิบาท ๔ ประการ พวกเทพ

^{๒๒} พระราชพรหมยาน (วีระ ถาวโรมหาเถร), **พรหมวิหาร ๔**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://truthoflife.fix.gs/index.php?topic=2117.0> [๑ มี.ค. ๒๕๕๖].

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๐.

ชั้นดาวดึงส์ผู้เจริญเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร พระผู้มีพระภาคผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงบัญญัติอิทธิบาท ๔ ประการนี้ แม้ที่ทรงบัญญัติไว้อย่างดี ก็เพียงเพื่อเพิ่มพูนความสำเร็จ เพื่อให้ชำนาญในเรื่องความสำเร็จ เพื่อพลิกแพลงให้เกิดความสำเร็จ^{๒๔}

พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปัญโญ) หรือที่รู้จักกันในนาม พุทธทาสภิกขุ ท่านได้ให้คำสอนเกี่ยวกับอิทธิบาท ๔ ไว้ว่า ธรรม ๔ อย่างนี้ย่อมต่อเนื่องกันและแต่ละอย่างมีหน้าที่เฉพาะของตน กล่าวคือ

ฉันทะ คือความพอใจในฐานะเป็นสิ่งที่ตนถือว่าดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้ข้อนี้เป็นกำลังใจอันแรกที่ทำให้เกิดคุณธรรมข้อต่อไปทุกข้อ

วิริยะ คือความพากเพียร หมายถึงการกระทำที่ติดต่อกันไม่ขาดตอนเป็นระยะยาวจนประสบความสำเร็จ คำนี้มีความหมายของความกล้าหาญเจืออยู่ด้วยส่วนหนึ่ง

จิตตะ หมายถึงความไม่ทอดทิ้งสิ่งนั้นไปจากความรู้สึกของตัว ทำสิ่งซึ่งเป็นวัตถุประสงค์นั้นให้เด่นชัดอยู่ในใจเสมอ คำนี้ รวมความหมาย ของคำว่า สมาธิอยู่ด้วยอย่างเต็มที่

วิมังสา หมายถึงความสอดส่องในเหตุและผลแห่งความสำเร็จ เกี่ยวกับเรื่องนั้นให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไปตลอดเวลา คำนี้รวมความหมายของคำว่าปัญญาไว้อย่างเต็มที่^{๒๕}

พระมหาไพศาล วิสาโล (ดิษฐพันธ์) ทำวิจัยเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมในหนังสือการ์ตูนได้กล่าวเกี่ยวกับอิทธิบาท ๔ ไว้ว่า อิทธิบาท ๔ พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ให้ถึงความสำเร็จ เพราะว่าเมื่อมีธรรมเหล่านี้ไว้ในตนเองไม่ว่าการงานใดก็จะสำเร็จไปได้ด้วยดี ไม่เกิดผลเสียเลยแต่อย่างใด จึงเห็นได้ว่าแนวคิดอิทธิบาทที่พระพุทธองค์ทรงตรัสอย่างนี้มุ่งสู่ความสำเร็จในสิ่งที่มุ่งหวังดีด้วยดี^{๒๖}

โดยสรุป อิทธิบาท ๔ คือ หลักการประพฤติปฏิบัติในการทำงานหรือธรรมะในการทำงานเพื่อให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จ

^{๒๔} ที.ม. (ไทย) /๑๐/๒๔๗/๒๑๘.

^{๒๕} พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปัญโญ), **อิทธิบาท ๔**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.buddhadasa.com/rightstudydham/tibath4.html> [๑ มี.ค. ๒๕๕๖].

^{๒๖} พระมหาไพศาล วิสาโล (ดิษฐพันธ์), “หลักพุทธธรรมในหนังสือการ์ตูนญี่ปุ่น เรื่อง คนจริงจอมกะล่อน คุณมิติซี”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๕๓.

องค์ความรู้ที่ผู้วิจัยได้จากการศึกษาหลักพุทธธรรมอิทธิบาท ๔ คือ อิทธิบาท ๔ เป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์และทำให้เกิดแนวคิดมุ่งไปสู่ความสำเร็จในสิ่งที่กระทำด้วยดี นับเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จอีกแนวทางหนึ่ง

๓.๒.๕ ทิศ ๖

ฉันทิสาปฏิจ্ঞาชนกัณท์ ว่าด้วยการปิดป้องทิศ ๖ อริยสาวกเป็นผู้ปิดป้องทิศ ๖ เป็นอย่างไร คหบดีบุตร เธอพึงทราบทิศ ๖ นี้ คือ

พึงทราบว่า มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า

พึงทราบว่า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา

พึงทราบว่า บุตรและภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง

พึงทราบว่า มิตรสหายเป็นทิศเบื้องซ้าย

พึงทราบว่า ทาสและกรรมกรเป็นทิศเบื้องล่าง

พึงทราบว่า สมณพราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน^{๒๗}

ซึ่งอธิบายได้ว่าทิศ ๖ หมายถึงบุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ ดุจทิศที่อยู่รอบตัวจัดเป็น ๖ ทิศ และขยายความต่อไปได้ว่าทิศ ๖ เป็นข้อธรรมที่ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติตนต่อบุคคลต่างๆ รอบตัวเรา แบ่งได้ดังนี้

(๑) **ปรัตถิมทิศ** คือ ทิศเบื้องหน้า (ทิศตะวันออก) ได้แก่ มารดาบิดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อน

ก. **บุตรธิดาพึงบำรุงมารดาบิดา** ผู้เป็นทิศเบื้องหน้า ดังนี้

(๑) ท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ

(๒) ช่วยทำการงานของท่าน

(๓) ดำรงวงศ์ตระกูล

(๔) ประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทายาท

(๕) เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

ข. **บิดามารดาอย่าอนุเคราะห์บุตรธิดา** ดังนี้

(๑) ห้ามปรามจากความชั่ว

(๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี

(๓) ให้ศึกษาศิลปวิทยา

(๔) หากคู่ครองที่สมควรให้

^{๒๗} ที. ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖-๒๗๒/๒๑๒-๒๑๖.

(๕) มอบทรัพย์สินสมบัติให้ในโอกาสอันสมควร

(๒) **ทักษิณทิส** คือ ทิศเบื้องขวา (ทิศใต้) ได้แก่ ครูอาจารย์ เพราะเป็นทักษิไณยบุคคล

ควรแก่การบูชาคุณ

ก. ลูกศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นทิศเบื้องขวา ดังนี้

(๑) ลูกต้อนรับ

(๒) เข้าไปหา (เพื่อบำรุง คอยรับใช้ ปรีกษา ชักถาม และรับคำแนะนำ เป็นต้น)

(๓) ใฝ่ในเรียน (คือ มีใจรัก เรียนด้วยศรัทธา และรู้จักฟังให้เกิดปัญญา)

(๔) ประณิบัติ ช่วยบริการ

(๕) เรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ (คือ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ)

ข. ครูอาจารย์ ย่อมอนุเคราะห์ลูกศิษย์ ดังนี้

(๑) ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี

(๒) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

(๓) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง

(๔) ยกย่องให้ปรากฏในหมู่คณะ

(๕) สร้างเครื่องคุ้มภัยในสารทิส (สอนฝึกให้รู้จักเลี้ยงตัวรักษาตนในอันที่จะดำเนินชีวิตต่อไปด้วยดี รับรองความรู้ความประพฤติให้เป็นที่ยอมรับในการไปประกอบอาชีพเป็นอยู่ได้ด้วยดี)

(๓) **ปัจฉิมทิส** คือ ทิศเบื้องหลัง (ทิศตะวันตก) ได้แก่ บุตรภรรยา เพราะมีขึ้นภายหลัง และคอยเป็นกำลังสนับสนุนอยู่ข้างหลัง

ก. สามีพึงบำรุงภรรยา ผู้เป็นทิศเบื้องหลัง ดังนี้

(๑) ยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะเป็นภรรยา

(๒) ไม่ดูหมิ่น

(๓) ไม่นอกใจ

(๔) มอบความเป็นใหญ่ในบ้านให้

(๕) หาเครื่องประดับมาให้เป็นของขวัญตามโอกาส

ข. ภรรยาย่อมอนุเคราะห์สามี ดังนี้

(๑) จัดงานบ้านให้เรียบร้อย

(๒) สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี

(๓) ไม่นอกใจ

(๔) รักษาทรัพย์สินสมบัติที่หามาได้

(๕) ขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

(๔) **อุตตรทิศ** คือ ทิศเบื้องซ้าย (ทิศเหนือ) ได้แก่ มิตรสหาย เพราะเป็นผู้ช่วยให้ข้ามพ้นอุปสรรคภัยอันตราย และเป็นกำลังสนับสนุน ให้บรรลุความสำเร็จ

ก. บุคคลพึงบำรุงมิตรสหาย ผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย ดังนี้

(๑) เผื่อแผ่แบ่งปัน

(๒) พุดจาพินัยใจ

(๓) ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

(๔) มีตนเสมอ ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน

(๕) ไม่พุดจาหลอกหลวงกัน

ข. มิตรสหายย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้

(๑) เมื่อเพื่อนประมาทช่วยรักษาป้องกัน

(๒) เมื่อเพื่อนประมาทช่วยรักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อน

(๓) ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้

(๔) ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก

(๕) นับถือตลอดถึงวงศ์ตระกูลของมิตร

(๕) **เหนือทิศ** คือ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ ผู้มีฐานะต่ำกว่า (บริวารและคนรับใช้) เพราะเป็นผู้ช่วยทำกรณต่าง ๆ เป็นฐานกำลังให้

ก. เจ้านายพึงบำรุงบริวารและคนรับใช้ ผู้เป็นทิศเบื้องล่าง ดังนี้

(๑) จัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังความสามารถ

(๒) ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่

(๓) จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น

(๔) ได้ของแปลกๆ พิเศษมา ก็แบ่งปันให้

(๕) ให้มีวันหยุดและพักผ่อนหย่อนใจตามโอกาสอันควร

ข. บริวารและคนรับใช้ย่อมอนุเคราะห์เจ้านาย ดังนี้

(๑) เริ่มทำการงานก่อนนาย

(๒) เลิกงานทีหลังนาย

(๓) ถือเอาแต่ของที่นายให้

(๔) ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น

(๕) นำเกียรติคุณของนายไปเผยแพร่

(๖) **อุปริมทิศ** คือ ทิศเบื้องบน ได้แก่ มรณพราหมณ์ คือ พระสงฆ์ เพราะเป็นผู้สูงด้วยคุณธรรมและเป็นผู้นำทางจิตใจ

ก. คฤหัสถ์ย่อมบำรุงพระสงฆ์ ผู้เป็นทิศเบื้องบน ดังนี้

- (๑) จะทำสิ่งใด ก็ทำด้วยเมตตา
- (๒) จะพูดสิ่งใด ก็พูดด้วยเมตตา
- (๓) จะคิดสิ่งใด ก็คิดด้วยเมตตา
- (๔) ต้อนรับด้วยความเต็มใจ
- (๕) อุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔

ข. พระสงฆ์ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์ ดังนี้

- (๑) ห้ามปรามจากความชั่ว
- (๒) ให้ตั้งอยู่ในความดี
- (๓) อนุเคราะห์ความปรารถนาดี
- (๔) ให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง
- (๕) ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้เข้าใจแจ่มแจ้ง
- (๖) บอกทางสวรรค์ คือทางชีวิตที่มีความสุขความเจริญให้^{๒๔}

พระภิกษุสงฆ์ (หลวงพ่อดัตตชีโว) ได้ให้พรคนะเกี่ยวกับทิศ ๖ ไว้ในพระธรรมเทศนาอย่างน่าสนใจว่า ทิศ ๖ เป็นหลักพุทธธรรมที่มีความสำคัญต่อมวลมนุษยชาติเป็นอย่างมาก เพราะว่า ทิศ ๖ เป็นที่มาของนิสัยใจคอ ความเก่งความดี และเป็นที่มาของความสุขความเจริญทั้งชาตินี้และชาติหน้า สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่ว่าบุคคลใดจะได้มาโดยง่าย แต่ต้องขึ้นอยู่กับการปฏิบัติหน้าที่อย่างสมบูรณ์ของทิศ ๖ คือ ประการที่ ๑ ผู้ที่อยู่ตรงกลางปฏิบัติตัวตามหน้าที่ที่มีประจำทิศได้ครบถ้วน และ ประการที่ ๒ ทิศทั้ง ๖ ที่อยู่รอบข้างต่างก็ปฏิบัติตัวได้เหมาะสม ตามหน้าที่ประจำทิศของตน

ทั้งนี้ วิธีที่จะปฏิบัติตัวตามหน้าที่ประจำทิศให้ได้อย่างสมบูรณ์ก็ต้องรู้หน้าที่ประจำของแต่ละทิศตามที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดไว้ ว่าพระองค์ทรงแทรกศีลธรรมเอาไว้อย่างไร ในเบื้องต้นให้พิจารณาเฉพาะ ๓ ทิศใหญ่ก่อน คือ ทิศเบื้องหน้า ทิศเบื้องขวา และทิศเบื้องบน ซึ่งจัดว่าเป็นทิศที่สำคัญ เพราะคนเราจะมีนิสัยใจคอที่ดี มีความเก่งความดี และมีความสุข

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า

ความเจริญได้ ต้องได้มาจาก ๓ ทิศนี้ก่อน ดังนั้น ถ้าบุคคลใน ๓ ทิศใหญ่นี้ปฏิบัติหน้าที่ไม่สมบูรณ์ การได้มาซึ่งนิสัยใจคอที่ดี ความเก่งความดี ความมีศักยภาพ และความสุจริตใจเป็นารยาก และโอกาสที่จะเกิดพลาดพลั้งไปทำบาปอกุศลจนต้องไปสู่อบายและได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัสก็ มีความเป็นไปได้สูงมาก

การเข้าใจและตระหนักสำคัญในประเด็นที่กล่าวมาข้างต้น นอกจากจะทำให้เกิดพฤติกรรมที่เรียกว่า มีความสำนึกในการรับผิดชอบร่วมกันขึ้นมาโดยอัตโนมัติแล้ว ยังมีผลทำให้ผู้ที่ ถูกหลอหลอมจากทิศ ๖ ที่ดีเกิดความสำนึกในการรับผิดชอบ ดังนี้

- (๑) มีความสำนึกรับผิดชอบต่อตัวเอง
- (๒) มีความสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม
- (๓) มีความสำนึกรับผิดชอบต่อศีลธรรมทางเศรษฐกิจ
- (๔) มีความสำนึกรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อม

โดยสรุป ทิศ ๖ เป็นหน้าที่ประจำของบุคคลในแต่ละทิศ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงเผย ศีลธรรมและวิธีกำจัดอริยาหรือความไม่รู้ไว้ในแต่ละหน้าที่ ดังนั้น หน้าที่ประจำทิศ ๖ จึงเป็นบท ฝึกคนที่ทำให้เกิดความสำนึกในการรับผิดชอบร่วมกัน และสามารถนำไปใช้ในการประเมิน ศีลธรรมได้ว่าตัวของเราและทิศ ๖ ได้ทำหน้าที่ของตนสมบูรณ์แล้วหรือไม่^{๒๔}

องค์ความรู้ที่ผู้วิจัยได้จากการศึกษาหลักพุทธธรรมทิศ ๖ คือ ทิศ ๖ เป็นหลักการที่ พระพุทธองค์ทรงให้ไว้เพื่อประพฤติปฏิบัติต่อบุคคลที่เราอยู่ร่วมในสังคม จึงเป็นหน้าที่ของเราที่ จะต้องนำไปคิดต่อยอด ว่าจะประพฤติปฏิบัติตนตามหลักการนั้นอย่างไร เพื่อให้ขอบเขตแห่ง ความรับผิดชอบเหมาะสมกับแต่ละบุคคลในแต่ละช่วงวัยชีวิต

๓.๓ หลักพุทธธรรมในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน

๓.๓.๑ ไตรลักษณ์ ลักษณะของอาการ ๓ ประการที่เกิดขึ้นกับทุกสรรพสิ่งเป็นปกติ ธรรมดา ได้แก่ (๑) อนิจจัง ความเป็นของไม่เที่ยง (๒) ทุกขัง ความเป็นทุกข์หรือความเป็นของ คงทนอยู่มิได้ และ (๓) อนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน

ในวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีไตรลักษณ์ปรากฏอยู่ ดังนี้

หน้า ๑๗๘ เวลาห้าหกปีทำให้ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนไปในทรงระของคนที่โตจากเด็กไปเป็น สาว^(๑) ในระยะเวลาสั้นนี้รู้หลักกรรมคลองที่เคยเห็นว่าทั้งสูงทั้งใหญ่ตั้งตระหงายอยู่นั้น บัดนี้ แลดู ชอมช่อและบอบบาง บางตอนก็สนิมจับทางเดินจากทำน้ำไปที่ตึก ซึ่งเมื่อก่อนเคยเห็นกว้างและ

^{๒๔} พระภาวนาวิริยคุณ (หลวงพ่อดิตตชีโว), **อานาภาพของทิศ ๖ (ตอนที่ ๓)**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.kalyanamitra.org/u-ni-boon/jun48/p46/c46.htm> [๑ มี.ค. ๒๕๕๖].

ยาวเป็นหน้าหนา บัดนี้ดูแคบและสั้นลงมาก ตึกเจ้าคุณพ่อซึ่งเคยเห็นว่าใหญ่โตกว้างขวาง เดียวนี้รู้สึกว่าจะลดตัวลงไปเหลือเล็กน้อย

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการเปลี่ยนแปลงแสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๓๖๙ นับประสาอะไรแต่คนขนาดพลอย ซึ่งเป็นแต่เพียงผู้ที่ไม่มีความสำคัญอย่างใดจะต้องเศร้าโศกจะต้องประสบความทุกข์^(๑) เป็นครั้งคราวด้วยต้องเสียของรักหรือพลัดพรากจากคนที่รัก^(๒) แม้แต่พระเจ้าอยู่หัว เจ้าชีวิตของคนทั้งเมือง และสำหรับพลอยก็เป็นหลักของโลกมนุษย์นี้ พระองค์ก็ยังคงต้องประสบความวิปโยคเช่นกัน หาทรงหลีกเลี่ยงจากการพลัดพรากจากคนที่รักหรือของที่รัก^(๓) นั้นได้ไม่

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑), (๒) และ (๓) เป็นไตรลักษณ์ เพราะความเศร้าโศกเสียใจจากความทุกข์เป็นทุกข์

หน้า ๔๒๒ คุณเปรมไม่ได้แก่ลง^(๑) ไปคนเดียว ฉันก็แก่ลง^(๒) ไปด้วยเหมือนกัน

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการแสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๔๒๙ กาลเวลาและเหตุการณ์กลับฐานะ^(๑) ของพลอยแลคุณเชยเสียสิ้น พลอยอยู่ตึกที่ใหญ่โตกว่าบ้านเดิม มีเงินทองทรัพย์สมบัติอย่างมั่งคั่ง และมีสามีเป็น คุณพระยังอยู่ในราชการมีหวังจะได้ดีต่อไป ส่วนคุณเชยเป็นภรรยาคุณหลวงนอกราชการ อาชีพทำยาขาย อยู่ห้องแถว

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการกลับฐานะแสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๕๒๖ ของทุกอย่างนั้นก็เปลี่ยนไป^(๑) ในลักษณะที่น่าสมเพชเหมือนกับคนๆ หนึ่งที่เคยมีสภาพเป็นอยู่อย่างดีแล้วมาเจ็บไข้ยากจนลง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการเปลี่ยนไปแสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๕๙๑ หลังจากวันที่เป็นลมลงในวันสวรรคต^(๑) ของล้นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖ คุณเปรมก็เจ็บกระเสาะกระแสะ^(๒) อยู่หลายวันอาการป่วยนั้นก็มีได้มีอะไรแน่นอน^(๓) นอกจากว่าเหน็ดเหนื่อยเกินกว่าปกติมาระยะหนึ่ง เมื่อความเหน็ดเหนื่อยนั้น มากระทบกับความเศร้าโศกเสียใจอย่างแรง^(๔) ร่างกายของคุณเปรมก็ล้มเจ็บลง^(๕)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑), (๒), (๓), (๔) และ (๕) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการสวรรคต การเจ็บกระเสาะกระแสะ การไม่มีอะไรแน่นอน และล้มเจ็บลง แสดงให้เห็น ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง และความเศร้าโศกเสียใจอย่างแรงเป็นทุกข์

หน้า ๖๕๖ กาลสมัยเปลี่ยนไป^(๑) บ้านเมืองเปลี่ยนไป^(๒) ศาสนาเรียวลงทุกวัน **ใจคนก็ต้องเปลี่ยนไป**^(๓)บ้าง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑), (๒) และ (๓) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการเปลี่ยนไปแสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๖๕๖ ขณะเดียวกันก็นึกปลงอนิจจังในยศวาสนา^(๑) เจ้านายทุกพระองค์ที่พ่อเพิ่มบอกว่า เขาจับเอาไปขังเสียแล้วนั้น เพียงเมื่อวานนี้เองยังมีคนเคารพยำเกรง เป็นอย่างที่สุด แต่พอถึงรุ่งขึ้น อีกวันหนึ่งก็กลายเป็นผู้ต้องขัง **โชคชะตาข้างหน้าจะเป็นอย่างไรต่อไปก็ไม่มีแน่นอน**^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นไตรลักษณ์ เพราะความไม่แน่นอนแสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๗๕๐ ในที่สุดความหวังความต้องการของพลอยก็อันตรธานไป^(๑) เพราะการเมืองหรือความรู้สึกเหตุผลทางการเมือง ซึ่งยังเข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตส่วนตัว ความปรารถนาส่วนตัวอยู่เรื่อยๆ พลอยรู้ว่าถ้าปัญหาที่ประไพต้องเลือกสามีนี้ เกิดขึ้นเมื่อสี่ห้าปีมาแล้ว ท่านชายน้อยอาจเป็นบุคคลที่สมควรที่สุด แต่เดี๋ยวนี้ท่านชายน้อยกลับต้องพ่ายแพ้คุณเสวี เพราะเหตุผลอันเดียวที่ท่านชายเป็นเจ้า จึงไม่มีใครนิยม แต่คุณเสวีเป็นคนธรรมดา และมีตำแหน่งฐานะสูงทั้งในทางราชการ และการเมือง **ชาติสกุลที่พลอยเคยถือว่าเป็นของสูงกลับกลายเป็นอุปสรรคเป็นของที่พึงรังเกียจ**^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นไตรลักษณ์ เพราะ (๑) แสดงให้เห็นความไม่มีตัวตนที่แท้จริงเป็นอนัตตา และ (๒) แสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง

หน้า ๘๐๑ บางเวลาก็เห็นว่าคุณเปรมล้มหายตายจากไป^(๑) นานหนาหนา ไม่มีอะไรเหลือที่จะยึดเหนี่ยวหรือติดต่อกันได้เลย เหมือนกับของเก่าผ้าเก่าที่ผุพังยุ่ยไปเป็นฝุ่นเป็นละออง **ไม่มีอะไรเหลือเป็นรูปเป็นร่างที่จะจำได้หรือจับต้องได้**^(๒) ... ฉันเคยสังเกตที่ตัวฉันเหมือนกันแม่พลอย คนบางคนเห็นหน้ากันอยู่ทุกวัน แต่พอตายลงก็ละลายหายสูญไปไม่มีอะไรเหลือ^(๓)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑), (๒) และ (๓) เป็นไตรลักษณ์ เพราะแสดงให้เห็นความไม่มีตัวตนที่แท้จริงเป็นอนัตตา

หน้า ๘๑๙ ยายพิศที่เคยเลี้ยงพลอยมาแต่ยังเด็ก และอยู่ด้วยกันมาตลอดชีวิตนั้นเจ็บป่วยเรื้อรัง

ด้วยโรคชรา จนวันหนึ่งยายพิศเข้านอนแล้วก็หลับหายไป ไม่ตื่นขึ้นมาอีก เหมือนกับผลไม้อันสุกงอมที่ร่วงหล่นลงมาจากต้น ความตายที่มาดังเอาตัวยายพิศไป ทำให้พลอยรู้สึกว่าคุณโชที่ผูกมัดตัวพลอยไว้กับความหลังต่างๆ นั้น**หลุดหายไป**^(๑) อีกเปาะหนึ่ง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นไตรลักษณ์ เพราะแสดงให้เห็นความไม่มีตัวตนที่แท้จริงเป็นอนัตตา

หน้า ๘๙๙ ในเวลาเช่นนี้ไม่มีเจ้าของบ้าน ไม่มีคนใช้ ไม่มีเด็ก ไม่มีผู้ใหญ่ ไม่มีนายไม่มีบ่าว ทุกคนอยู่ในอำนาจอันใหญ่หลวงน่าสพึงกลัวเสมอเหมือนกัน และเท่าเทียมกัน อำนาจของพญามัจจุราช ซึ่งเมื่อมาถึงเมื่อใดก็ย่อมจะบดบังอำนาจวาสนา ตำแหน่งฐานะต่างๆ ที่มนุษย์ปั้นขึ้น เพื่อหลอกตัวเองนั้นให้**หมดสิ้นไป**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นไตรลักษณ์ เพราะการหมดสิ้นไปแสดงให้เห็นความไม่มีตัวตนที่แท้จริงเป็นอนัตตา

หน้า ๙๑๕ ความรู้สึกในส่วนลึกของหัวใจ บอกให้พลอยรู้ว่าบ้านที่เคยอยู่มาอยู่กับคุณเปรม และอยู่ต่อมาหลายสิบปีนั้น บัดนี้กลายเป็นซากศพของชีวิตหนึ่งที่ผ่านมาไป พลอยไม่สามารถจะทนอยู่ต่อไปอีกได้ เพราะทุกอย่างในบ้านกลายเป็นเรือนร่างที่ปราศจากชีวิต ปราศจากความหมาย วิญญาณ และความรักที่เคยเรียกร้อง เคยต้อนรับพลอยอยู่ในบ้านนั้น **ได้สิ้นสุดลงเสียแล้ว ไม่มีทางปลุกเสกให้กลับฟื้นคืนขึ้นมาใหม่ได้**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นไตรลักษณ์ เพราะแสดงให้เห็นความไม่มีตัวตนที่แท้จริงเป็นอนัตตา

หน้า ๙๒๑ พลอยเที่ยวเดินดูไปทั่ววังแล้ว ก็ได้แต่**ปลงอนิจจังในความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร**^(๑) สภาพในวังเหมือนโครงกระดูกของสัตว์ใหญ่หมึมานอนกลิ้งอยู่ สัตว์ที่เคยมีชีวิตแข็งแรงมีความมั่งคั่ง ทั้งขนาดอำนาจและความงาม แต่บัดนี้**ไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย**^(๒) เวลาและการเปลี่ยนแปลงที่ไม่มีใครยังหยุดได้นั้น มีอำนาจใหญ่ยิ่งกว่าการกบฏจลาจล หรือข้าศึกราชศัตรู เพราะสิ่งที่ถูกทำลายด้วยเวลา ย่อมถูกทำลายโดยสิ้นเชิง ทั้งในวัตถุและวิญญาณ

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นไตรลักษณ์ เพราะ (๑) แสดงให้เห็นความเป็นของไม่เที่ยงเป็นอนิจจัง และ (๒) แสดงให้เห็นความไม่มีตัวตนที่แท้จริงเป็นอนัตตา

๓.๓.๒ โยนิโสมนสิการ หลักพุทธธรรมเพื่อการทำในใจโดยแยบคาย มองเห็นสภาวะทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเหตุจนตลอดสายและแยกแยะออกพิจารณาให้ดูด้วยปัญญาที่คิดอย่างถูกวิธีและมีระเบียบ โดยอธิบายวิธีให้เห็นสิ่งนั้นหรือปัญหานั้นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย

ในวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีโยนิโสมนสิการ ปรากฏอยู่ ดังนี้

หน้า ๓๖๘ พลอยเพิ่งได้เห็นครั้งนี้เป็นครั้งแรก ที่พระเจ้าอยู่หัวของตนทรงพระกันแสง ความทุกข์ ความระทมใจที่ตนได้เคยรับมาแล้ว และแนใจว่าจะต้องรับต่อไปนั้น ดูหมดความสำคัญลงไป ในทันทีทันใด นับประสาอะไรแต่คนขนาดพลอย ซึ่งเป็นแต่เพียงผู้ที่ไม่มีความสำคัญอย่างใด จะต้องเศร้าโศก จะต้องประสบความทุกข์เป็นครั้งคราว ด้วยต้องเสียของรักหรือพลัดพรากจากคนที่รัก แม้แต่พระเจ้าอยู่หัว เจ้าชีวิตของคนทั้งเมือง และสำหรับพลอยก็เป็นหลักของโลกมนุษย์นี้ พระองค์ก็ยังต้องประสบความวิปโยคเช่นกัน หาทรงหลีกเลี่ยงจากการพลัดพรากจากคนที่รัก หรือของที่รักนั้นได้ไม่^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นโยนิโสมนสิการ เพราะแสดงให้เห็นการคิดโดยการค้นหาสาเหตุและผล หาความสัมพันธ์ของเหตุและผลที่เป็นผลต่อเนื่องแบบลูกโซ่ (การณมนสิการ)

หน้า ๓๕๑ พลอยตั้งปัญหา ถามตนเองว่า ตนควรจะปฏิบัติตนอย่างไรกับเด็กคนนี้ เพื่อให้ทุกอย่างระหว่างตนกับคุณเปรม อยู่ในสภาพ เรียบร้อยไม่มีอุปสรรค^(๑) ขณะที่กำลังนึกตอบปัญหาเหล่านี้ให้แก่ตัวเอง ก็พอดีเด็กคนนั้นวิ่งหัวเราะว่า เข้ามากอดพลอยไว้ และด้วยหน้าตาและกิริยาที่น่ารักน่าเอ็นดู เด็กคนนั้นก็ตอบปัญหาต่างๆ ของพลอยให้เสร็จสิ้นไป โดยพลอยไม่ต้องตอบเองเลย พลอยรู้ทันทีว่าตนไม่มีทางอื่นใดที่จะเลือกได้ เพราะทางที่จะปฏิบัตินั้น มีอยู่ทางเดียว คือต้องรักเด็กคนนี้เสมือนว่าเป็นลูกของตน

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นโยนิโสมนสิการ เพราะเป็นการคิดอย่างเป็นขั้นตอนตามลำดับเหตุและผล ไม่ทำให้ยุ่งสับสน (ปถมนสิการ)

หน้า ๔๗๘ ถ้าพลอยคิดจะช่วยเหลือคุณอุ้นให้ได้ผลจริงจัง ก็ต้องช่วยให้ได้รอดจากคุณชิต เป็นทางเดียวเท่านั้นที่คุณอุ้นจะมีความสุขกายสุขใจได้ การให้เงินคุณอุ้นไปใช้หนี้เก่าเพื่อมิให้บ้านคลองบางหลวงต้องหลุดไปเป็นของคนอื่นนั้น เป็นการช่วยเหลือ เป็นครั้งคราว ซึ่งจะไม่ยั่งยืน เพราะคุณชิตจะก่อปัญหาใหม่^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นโยนิโสมนสิการ เพราะเป็นการคิดแบบกำหนดเป้าหมาย กำหนดผลล่วงหน้าเพื่อเป็นกำลังใจให้ตนเองทำงานสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ (อุปปาทกมนสิการ)

หน้า ๗๑๖ พลอยข้าเลื่องดูตามชอบลูกกรงเหล็กโดยทั่วๆ ไป ... หญิงสาวหน้าตาสะอาดสะอ้านคนหนึ่งอยู่ถัดพลอยออกไป กำลังเอามือเกาะลูกกรงและชนหน้าร้องไห้อย่างหมดอับอาย ชายหนุ่มคนหนึ่งยืนอยู่ภายในทางด้านนักโทษ มองดูหน้าหญิงสาวคนนั้นด้วยแวตาค้นละห้อย เสียงพูดเบาๆ ว่า อนงค์อย่าร้องไห้ ... อย่าร้องไห้ ... พี่ไม่เป็นไรหรอก ขอให้อนงค์รักษาตัวให้ดี ... เลี้ยงลูกให้ดี พลอยต้องเป็นหน้ากลับมาทันที ด้วยความสังเวชสลดใจ และขณะเดียวกันก็รู้สึกตัวว่าความทุกข์ของตนนั้นมิได้อยู่แต่ตัวผู้เดียว มีคนอีกมากมายหลายร้อยพัน ที่ร่วมทุกข์อันใหญ่หลวงนี้ และในคนจำนวนนั้นก็ยังมิมีคนอีกมากมาย ที่อยู่ในฐานะลำบากกว่าพลอย หรือยังอยู่ในวัยที่ไม่สามารถอดทนต่อความทุกข์ได้เท่าพลอย หัวใจของพลอย ซึ่งจดจ่ออยู่ที่ตาอันและที่ความทุกข์ของตนเองนั้น เริ่มคลี่คลายแผ่กว้างออกไปถึงคนจำนวนมากที่เรียงรายอยู่ในขณะนั้น^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นโยนิโสมนสิการ เพราะเป็นการคิดโดยใช้วิธีการหลากหลาย (อุบายมนสิการ) ที่ถูกต้องเพื่อให้ได้ความจริง

หน้า ๙๗๙ ขนาดพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงเปี่ยมไปด้วยพระรูปพระโฉมและสมบัติอื่นๆ อีกมีรู้จักเท่าไร ยังหลีกเลียงไม่พ้น บรรทมอยู่ถึงบนพระที่นั่ง แวดล้อมไปด้วยราชบริพาร ความตายยังจู่เข้าไปจนถึง นับประสาอะไรแต่ลูกเราตัวเรา...ในที่สุดก็ต้องเหมือนกันทั้งนั้น ผิดกันแต่เวลา^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นโยนิโสมนสิการ เพราะแสดงให้เห็นการคิดโดยการค้นหาสาเหตุและผล หาความสัมพันธ์ของเหตุและผลที่เป็นผลต่อเนื่องแบบลูกโซ่ (การณมนสิการ)

๓.๓.๓ มรณสติ หลักพุทธธรรมเพื่อการมีสติระลึกถึงความตายและเตรียมตัวให้พร้อมตายอยู่เสมอ

ในวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีมรณสติปรากฏอยู่ ดังนี้

หน้า ๓๗๔ พลอยนั่งเรือกลับกรุงเทพฯ ด้วยจิตใจอันเศร้าหมอง มองเห็นความสำคัญของตนน้อยลงไปอีก พลอยนึกถึง พระเจ้าอยู่หัวแล้วก็ใจหาย พระองค์เพิ่งพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่เสร็จสิ้นไป พระเจ้าลูกเธออีกพระองค์หนึ่ง ก็ด่วนสิ้นพระชนม์ลงอีก พระศพหนึ่งแห่ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ เพื่อจะได้แห่อีกพระศพ หนึ่งกลับในการเสด็จพระราชดำเนินเที่ยวเดียวกัน มัจจุราชนั้นมิได้มียกเว้นให้แก่ใคร และวงล้อแห่งชีวิตก็คือ ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย และการพลัดพรากสูญเสียของรักนั้น กว้างขวางนัก ไม่มีผู้ใดหลีกเลี่ยงได้^(๑) จะเป็น

พระมหากษัตริย์ ผู้เต็มไปด้วยพระราชอิสริยยศและพระราชอำนาจ หรือยากจนเจ็บใจ เพราะ**พลอย** ดำรงชีวิตต่อไปหลังจากนั้นด้วยความไม่ประมาท มีสติสัมปชัญญะ^(๒) เป็นผู้ใหญ่ขึ้นในตอน ขากลับจากบางปะอิน มากกว่าซาไป

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นมรณสติ เพราะแสดงให้เห็นว่าเข้าใจเรื่องความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ว่าเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิตที่ต้องเกิดแก่ทุกชีวิต และแสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ไม่ประมาทในชีวิต

หน้า ๔๐๒ พลอยได้เห็นความตาย อย่างใกล้ชิดเป็นครั้งแรก ด้วยเจ้าคุณพ่อหมดลมในอ้อมแขนของตน ความรู้สึกนั้นแปลกประหลาด ใจหนึ่งนั้นคิดว่า **ความตายนั่นมิได้น่าสะพรึงกลัวอย่างที่ใครเคยนึกไว้**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นมรณสติ เพราะแสดงให้เห็นถึงการไม่กลัวความตาย

หน้า ๔๖๖ **ความตายของคุณหลวง เป็นเครื่องเตือนใจ บอกระยะทางแห่งชีวิตให้กับพลอย**^(๑) อีกครั้งหนึ่งว่า ของที่ตนได้เคยรู้จักเคยพบเห็นนั้น กำลังจะหมดไปทุกวัน

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นมรณสติ เพราะแสดงให้เห็นว่าเป็นการเอาสติมาระลึกถึงความตาย

หน้า ๕๕๓ ผมหงอกเพียงสองเส้นนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สำคัญเลย แต่ก็เป็นสัญญาณอันแรก ที่พลอยได้รับ แสดงถึง**ความชราที่ก้าวร้าวเข้ามาสู่ตนอยู่ทุกขณะจิต**^(๑) พลอยได้เห็นแล้วก็อดใจหายมิได้ และรู้สึกตัวทันทีว่าตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป **ทางเดินแห่งชีวิตของตนนั้นจะเป็นทางเดินลง**^(๒) มากกว่าที่จะเป็นทางเดินขึ้น พลอยหิวผมเสร็จแล้ว ก็เลือกสีเสื้อผ้าที่จะหยิบมานุ่งในวันนั้น ด้วย**ความระมัดระวังเป็นพิเศษ**^(๓)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑), (๒) และ (๓) เป็นมรณสติ เพราะแสดงให้เห็นว่าเป็นการเอาสติมาระลึกถึงความตาย

หน้า ๙๒๕ การที่พลอยได้เข้ามาอยู่ในวังกับช้อยคราวนี้ ทำให้**พลอยได้รู้สึกว่าชีวิตของตนได้เวียนมาบรรจบครบรอบ** ชีวิตที่จะมีต่อไปนั้นจะต้องเป็นก้าวใหม่ ขึ้นรอบใหม่จะก้าวไปสู่ทางใด เพื่อให้ถึงอะไรนั้น พลอยรู้อยู่แต่คนเดียว แต่ก็ดูจะไม่มีปัญหาอะไรนัก เพราะก้าวสุดท้ายของชีวิตคนทุก ๆ คน ก็ย่อมจะย่างไปทางเดียวกันทั้งนั้น ไม่มีใครจะหลีกเลี่ยงได้^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นมรณสติ เพราะแสดงให้เห็นการเตรียมตัวให้พร้อมที่จะตาย

หน้า ๙๕๘ เมื่อประเคนของเสร็จก็ม้วนตัวลงกราบพระ พลอยรู้สึกว่าเป็นครั้งแรก ที่ตนมิได้ก้มกราบแสดงคารวะด้วยกิริยา หรือด้วยชนบประเพณี ด้วยสองมือสองแขนและศีรษะ แต่ได้ก้มลงกราบด้วยชีวิตด้วยความเป็นอยู่ และด้วยวิญญูณทั้งหมด ขณะนั้นได้ยินเสียงเหมือนกับตนเองร้องอยู่ในใจว่า คุณเปรม! คุณเปรม! ฉันพยายามทำหน้าที่ของฉันให้ครบทุกอย่าง ครบทุกอย่างแล้ว ฉันเหนื่อยเต็มที คุณเปรม!^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นมรณสติ เพราะการทบทวนตัวเองว่า ได้ทำหน้าที่ครบสมบูรณ์แล้วหรือยัง เป็นการถามตัวเองว่าพร้อมตายหรือยัง

หน้า ๙๗๙ พลอยรู้สึกเหมือนกับว่าตัวลอยขึ้นสู่เบื้องสูงในขณะนั้น ความทุกข์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นเกิดแก่ตัวมาหลายครั้งหลายครา ดูเหมือนจะเริ่มหลุดพ้นไป^(๑) พลอยนึกถึงคุณเปรมซึ่งดูเหมือนจะมาอยู่ใกล้ตัวทุกครั้งที่ยังเกิดความทุกข์โศกเศร้าในวันนั้น วันอาทิตย์ที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๔๙ น้ำในคลองบางหลวงลงแห้งเกือบขุดคลอง หัวใจพลอยที่อ่อนแอลงด้วยโรคและความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงก็หลุดลอยตามน้ำไป^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นมรณสติ เพราะแสดงการดำรงสติอยู่ตลอดกับทุกขณะจิตจนกระทั่งถึงจิตสุดท้าย และการจากไปอย่างสงบ

๓.๓.๔ พรหมวิหาร ๔ หลักพุทธธรรมประจำใจ เพื่อช่วยให้ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างประเสริฐและบริสุทธิ์ ซึ่งผู้มีความดีของผู้อื่นหรือผู้ปกครองอย่างสมบูรณ์จะเป็นที่พึ่งพิงอาศัยของผู้หนึ่งหรือผู้อยู่ได้ความปกครองได้เป็นอย่างดี

ในวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีพรหมวิหาร ๔ ปรากฏอยู่ ดังนี้

หน้า ๓๙๗ พลอยมองดูตาอันแล้วก็มองดูลูกแก้วๆ ของตน แล้วบังเกิดความโล่งใจ เพราะการมีลูกของตนนั้น มิได้ทำให้พลอยรักตาอันน้อยลงกว่าเก่าเลย^(๑) กลับเพิ่มความสงสารความเอ็นดูยิ่งขึ้นไปอีก^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความรักเป็นเมตตา และการแสดงความสงสารเป็นกรุณา

หน้า ๔๔๐ พลอยรักเด็กทุกคนเท่าเทียมกัน^(๑) และพลอยรักษาความเป็นธรรมไม่ยอมให้เด็กจับได้ว่าลำเอียง^(๒) เป็นอันขาด แต่ถึงอย่างนั้น พลอยก็ยังมีความรู้สึกสำหรับเด็กแต่ละคนแตกต่างกัน ตาอันผู้ที่มีลูกแก้วเท่านั้น พลอยให้ความสงสาร^(๓) มากกว่าลูกคนอื่นๆ และด้วยความรู้สึกที่ว่าตาอันมีลูกแก้วของตนเอง พลอยพยายามที่ปฏิบัติต่อตาอันอย่างเที่ยงธรรม

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑), (๒) และ (๓) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความรักเป็นเมตตา การแสดงความยุติธรรมไม่ลำเอียงเป็นอุเบกขา และการแสดงความสงสารเป็นกรุณา

หน้า ๔๗๘ พลอยเห็นคุณอุ้นนั่งร้องไห้อย่างคนมีทุกข์หนัก ก็มีแต่**ความสงสาร**^(๑) ความเจ็บช้ำน้ำใจที่เคยได้รับมาแต่ก่อนนั้น ละลายหายไปสิ้น นึกแต่ว่าคุณอุ้นเป็นคนแก่ ที่อาภัพคนหนึ่ง เป็นผู้เหงาด้วยกัน

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความสงสารเป็นกรุณา

หน้า ๖๕๘ พลอยรู้ว่าในระยะหลังๆ นี้ มีคนจำนวนไม่น้อยที่ไม่พอใจในเจ้านายบางพระองค์ และคนเหล่านั้นคงจะดีใจ เมื่อรู้ว่าเจ้านายที่ตนไม่ชอบ ต้องประสบเคราะห์กรรม แต่สำหรับพลอยนั้นมีแต่**ความรู้สึกลงใจและห่วงใย**^(๑) ถึงแม้ว่าจะเป็นใครก็ตาม ถ้าโชคร้ายต้องประสบเคราะห์ พลอยก็มักจะ**สงสารอยู่แล้วตามปกติ**^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความสงสารเป็นกรุณา

หน้า ๗๗๘ พลอยยืนอยู่กับที่เหมือนถูกตรึงไว้ น้ำตาไหลพรากลงมาตามใบหน้าด้วยความปีติและ**ความสงสารจับใจ**^(๑) ปีติที่ได้เห็นสิ่งที่เป็ดยอดแห่งความเคารพบูชาของตนคือพระเจ้าอยู่หัว

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความสงสารเป็นกรุณา

หน้า ๗๘๐ พลอยรู้สึกยินดีด้วยทุกครั้งทีที่ทราบว่า มีการปลดปล่อยนักโทษ และให้นึกเห็นแววตาที่เต็มไปด้วยความทุกข์นั้น เปลี่ยนไปเป็นความสุข^(๑) นึกดีใจร่วมกับครอบครัวที่ได้คนรักกลับคืนไป

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความยินดีเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุขเป็นมุทิตา

หน้า ๙๐๗ แม่ดัดซ่องน้อยไปเฉพาะตัวไม่ได้ คนพวกนี้อยู่ด้วยกันมานานหลายชั่วคน เห็นอกเห็นใจกันมานาน เป็นตายก็ต้องเกาะกันไป **แม้ทั้งในยามนี้ไม่ได้หรอก**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะแสดงให้เห็นว่ามีคุณธรรมของผู้ใหญ่หรือผู้ปกครองอย่างสมบูรณ์ อันจะเป็นที่พึ่งพิงอาศัยของผู้น้อยหรือผู้อยู่ใต้ความปกครองได้เป็นอย่างดี

หน้า ๙๕๕ พลอยอาบน้ำตาด้วยความรักความเมตตาทั้งหมดที่มีอยู่^(๑) น้ำแต่ละชั้นที่ค่อยๆ รดลงไปนั้น เป็นประดุน้ำใจของมารดาที่รักบุตร น้ำใจที่สะอาดเต็มไปด้วยความรักบริสุทธิ์ ปราศจากความหวงแหน ความเห็นแก่ตัว หรือการเรียกร้องใดๆ ตอบแทน น้ำใจของแม่ที่ปราศจากราคี ประดุน้ำที่ใสสะอาด มีแต่จะทำให้ผู้ที่ได้รับชุ่มเย็นอยู่เป็นนิตย์ ตาอันเองก็รู้สึกในความรักและความเมตตาปราณีของพลอยเป็นอย่างมาก^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นพรหมวิหาร ๔ เพราะการแสดงความรักและความเมตตาปราณีเป็นเมตตา

๓.๓.๕ อิทธิบาท ๔ หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการทำงานสู่ความสำเร็จ

ในวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีอิทธิบาท ๔ ปรากฏอยู่ ดังนี้

หน้า ๖๕ พลอยเริ่มมีชีวิตใหม่ที่วัง และมีความคุ้นเคยต่อสิ่งแวดล้อมต่างๆ มากขึ้น พอที่จะดึงดูดความสนใจอยู่เป็นนิจ พลอยเริ่มเข้าใจเรื่องต่างๆ^(๑) ที่คนพูดกัน เริ่มรู้ว่าชาววังรักใคร่ชอบใคร ใครเกลียดกับใครบ้าง ใครรักกับใครบ้าง ตำแหน่งหน้าที่ต่างๆ เช่นคุณจอมมารดา คุณจอม ท้าวนางเฒ่าแม่พนักงาน ตลอดจนชนชั้นจาและกรมวัง พลอยก็เริ่มจะรู้จักและเข้าใจ กรณิพิพาทกินใจระหว่างตำหนักไหนกับตำหนักไหน หรือพวกไรกับพวกไร ตลอดจนความไม่ถูกต้องกันระหว่างตัวบุคคล พลอยก็เริ่มจะรู้เรื่อง และปฏิบัติตนได้ถูกต้องกับแต่ละฝ่าย หน้าที่ต่างๆ ที่เป็นของๆ ตัว เป็นต้นว่าขึ้นเฝ้าเสด็จคอยรับใช้ หรือถวายอยู่งานพัดในเวลาเสวย^(๒) ทำให้พลอยได้รู้เหตุการณ์หลายอย่าง ทั้งในวังและนอกวัง เพราะเสด็จรับสั่งถึง และการฝีมือการทำดอกไม้ ทำกับข้าว ทำขนม พลอยก็เริ่มจะได้รับการอบรมสั่งสอนโดยไม่รู้ตัว เพราะอาศัยแต่ครูผู้ใหญ่ทำ หรือถูกเรียกให้ช่วยทำ จนในที่สุด ศัพท์แสงที่ใช้กันภายในวัง ซึ่งคนข้างนอกไม่รู้พลอยก็เข้าใจ และใช้ได้ถูกต้อง^(๓)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นอิทธิบาท ๔ เพราะการแสดงความสนใจเป็นจิตตะ ส่วน (๒) และ (๓) แสดงผลสำเร็จของการที่พลอยทำงานด้วยอิทธิบาท ๔

หน้า ๑๒๐ การอยู่ใกล้ซิดพระองค์เสด็จนั้น ถึงบางคราวพลอยจะรู้สึกเหน็ดเหนื่อยบ้าง พลอยก็ได้รู้สึกท้อถอย^(๑) เพราะถือว่า เป็นการตอบแทนที่เสด็จทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงมา

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น วิริยะ เป็นอิทธิบาท ๔ เพราะแสดงให้เห็นถึงความขยันอดทน ไม่ท้อถอย

หน้า ๑๓๗ พลอยใช้เวลาทั้งหมดเตรียมของ ไม่ยอมให้ใจนึกไปถึงเรื่องความทุกข์^(๑) ที่พี่เนื่องจะต้องจากไปไกล จึงบรรเทาความเศร้าลงได้ ด้วยความรู้สึกว่า ของที่พลอยกำลังเตรียมอยู่นั้น จะติดตัวพี่เนื่องอยู่ได้นาน พี่เนื่องจะได้กินได้ใช้ของ ที่ไปจากน้ำมือของพลอย และต่อไปข้างหน้าก็จะหาทางส่งไปให้อีก

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นจิตตะ เป็นอิทธิบาท ๔ เพราะแสดงความสนใจในการทำงานที่กำลังทำ

หน้า ๒๕๘ เมื่อรู้ว่าเป็นหน้าที่พลอยก็เลิกล้มเลิกอายุ ตั้งหน้าบากบั่นหัดถีบจักรยานกับเขาบ้าง ล้มลุกคลุกคลานอยู่หลายวันและได้บาดเจ็บหลายแห่ง จนนางพิศผู้มีหน้าที่ฝนไพลไว้ให้ทาทุกคืนนั้น ต้องบ่นปลงอนิจจังอยู่ซ้ำซาก **แต่พลอยก็หัดจักรยานไปจนเป็น**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) พลอยถีบจักรยานเป็นแสดงให้เห็นถึงผลสำเร็จของการปฏิบัติหน้าที่ด้วยอิทธิบาท ๔

หน้า ๓๒๑ ข้าพยายจะบอกกะเจ้าว่า อยู่กับข้ามาหลายปี จนเติบโตจะออกไปมีเหย้ามีเรือนวันนี้ เจ้าทำให้ข้าพอใจตลอดมา เพราะเจ้าเป็นคนว่านอนสอนง่าย **มีความอดทน มีความเพียรไม่เกียจคร้าน**^(๑) และเจ้าได้ทำตัวให้ข้าเห็นว่า เจ้าเป็นคนดี มีกตัญญูสมกับที่เกิดมามีสกุล และได้อบรม มาแล้วอย่างดี ข้าพอใจในตัวเจ้ามาก และข้าขอขอบใจที่เจ้ารักข้ากตัญญูต่อข้า เจ้าจะออกไปวันนี้ ขอให้เจ้าจงพบแต่ความสุขความเจริญ ทำมาค้าขึ้น คิดอะไรให้สมความปรารถนา ให้อายุยืนขวัญยืน อย่าเจ็บอย่าไข้

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น วิริยะ เป็นอิทธิบาท ๔ เพราะแสดงให้เห็นถึงความขยันอดทน

หน้า ๔๗๙ พลอยตริกตรองดูแล้ว^(๑) ก็เห็นว่าเป็นหน้าที่ของตนที่จะต้องช่วยเหลือคุณอุ่น และรู้จักตัวเองอย่างแน่นอนว่า ถ้าหากตนไม่ยื่นมือเข้าช่วยเหลือเสียแต่เดี๋ยวนี้ ตนเองก็จะต้องได้รับความไม่สบายใจไปตลอด

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น วิมังสา เป็นอิทธิบาท ๔ เพราะแสดงให้เห็นถึงความไตร่ตรอง

๓.๓.๖ ทิศ ๖ หลักพุทธธรรมเพื่อการปฏิบัติหน้าที่อย่างสมบูรณ์ของทิศ ๖ คือ ประการที่ ๑ ผู้ที่อยู่ตรงกลางปฏิบัติตัวตามหน้าที่ที่มีประจำทิศได้ครบถ้วน และ ประการที่ ๒ ทิศทั้ง ๖ ที่อยู่รอบข้างต่างก็ปฏิบัติตัวได้เหมาะสมตามหน้าที่ประจำทิศของตน

อนึ่ง จากคำกล่าวที่ว่า องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดไว้ ว่าพระองค์ทรงแทรกศีลธรรมเอาไว้อย่างไร ในเบื้องต้นให้พิจารณาเฉพาะ ๓ ทิศใหญ่ก่อน คือ ทิศเบื้องหน้า ทิศเบื้องขวา และทิศเบื้องบน ซึ่งจัดว่าเป็นทิศที่สำคัญ เพราะคนเราจะมิสนใจใคร่ที่ดี มีความเก่งความดี และมีความสุขความเจริญได้ ต้องได้มาจาก ๓ ทิศนี้ก่อน ดังนั้น ถ้าบุคคลใดใน ๓ ทิศใหญ่นี้ปฏิบัติหน้าที่ไม่สมบูรณ์การได้มาซึ่งนิสสัยใจคือที่ดี ความเก่งความดี ความมีศักยภาพ และความสุขความ

เจริญเป็นการยาก และโอกาสที่จะเกิดพลาดพลั้งไปทำบาปอกุศลจนต้องไปสู่อบายและได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัสก็มีความเป็นไปได้สูงมาก^{๓๐}

เมื่อผู้วิจัยพิจารณาข้อความดังต่อไปนี้

หน้า ๘๑ ถ้าจะคิดไปในทางที่ว่าผู้ใดจะเป็นผู้มีอำนาจสั่งการเกี่ยวกับชีวิตของพลอยได้เด็ดขาด คือบอกให้พลอยทำอะไรพลอยก็ทำตามแล้ว พลอยก็เห็นว่ามีเจ้าคุณพ่ออีกคนหนึ่ง นอกจากเสด็จและมีอยู่เพียงสองคนเท่านั้น

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าพลอยรักและเคารพเสด็จเทียบเท่าบิดาของตน

หน้า ๕๘ เมื่อแม่ยังอยู่ พลอยก็สังเกตว่า เสด็จไม่สนพระทัยในตัวที่มากนัก แต่ในวันที่แม่ไปนั้นเอง เสด็จก็ทรงพระกรุณาเป็นพิเศษ แสดงน้ำพระทัยให้ประจักษ์ พลอยรู้ตัวทันทีว่า คนทั้งโลกที่จะเข้ามาให้ความว่างเปล่าในหัวใจเต็มขึ้นไปได้ ก็คือเสด็จพระองค์เดียวเท่านั้น

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าเสด็จคือบุคคลที่ทำหน้าที่เป็นดั่งแม่ของพลอย ในช่วงที่พลอยไม่มีแม่คอยดูแล

หน้า ๘๑ ส่วนผู้ที่อบรมนิสัย อบรมมารยาท ตลอดจนประสิทธิประสาทวิชาความรู้ต่างๆ ให้แก่พลอยนั้นคือคุณสาย

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าคุณสายเป็นดังครูอาจารย์ของพลอย

หน้า ๒๙ สาย เสด็จรับสั่ง ปายนี้มีสวตมนต์บนพระที่นั่งข้าว่าจะขึ้นไปสักหน่อย เสด็จดำหนักบนจะขึ้นไปหรือไม่ก็ไม่รู้ถ้าไปจะได้ไปด้วยกัน

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าเสด็จของพลอยดำรงชีวิตอยู่ในวิถีพุทธ

หน้า ๑๒๐ การเป็นคนโปรดของเสด็จนั้นมีทั้งทางเสียทางดี ถ้าจะว่าในทางเสีย พลอยก็มีเวลาเป็นของตัวเอง น้อยลงไปกว่าข้าหลวงคนอื่นๆ เพราะต้องคอยปฏิบัติรับใช้อยู่ตลอดเวลา จะมีเวลาทำกิจธุระส่วนตัวบ้าง ก็ต่อเมื่อเสด็จเข้าบรรทมหรือยังไม่บรรทมตื่น หรือมีกิจธุระจำเป็นจริงๆ นอกจากนั้นส่วนเสียก็ยังมีอีก ที่คนอื่นเกิดความอิจฉาริษยา คอยค่อนแคะหาเรื่อง แต่พลอยก็มีข้อคอยออกปรับแทนอยู่เสมอในข้อนี้ ทำให้คนอื่นไม่กล้า เพราะข้อเป็นคนมีชื่อเสียงประจำเสียแล้ว ในการเอาจริง คนจึงกลัวเป็นส่วนมาก การอยู่ใกล้ชิดพระองค์เสด็จนั้น ถึงบางคราวพลอยจะรู้สึกเหน็ดเหนื่อยบ้าง พลอยก็ได้รู้สึกท้อถอย เพราะถือว่า เป็นการตอบแทนที่เสด็จทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงมา และยิ่งกว่านั้น การที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ทำให้พลอยได้รู้ได้เห็น และบางครั้งก็ได้ตามเสด็จไปในที่บางแห่ง ซึ่งแม้แต่บางคนที่อยู่ในวังมานานกว่าพลอย ก็ได้เคยได้ไปถึง

^{๓๐} อ้างแล้ว.

จากข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าพลอยซึ่งเป็นข้าหลวงคนโปรดของเสด็จมีโอกาสตามเสด็จไปในที่ต่างๆ ดังนั้น ถ้าเสด็จขึ้นไปสวดมนต์บนพระที่นั่งหรือไปร่วมในงานบุญงานกุศล จึงมีความน่าจะเป็นที่พลอยจะมีโอกาสได้ตามเสด็จและมีโอกาสได้ฟังเทศฟังธรรมและคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจากพระสงฆ์องค์เจ้า

จากที่กล่าวมา ผู้วิจัยสรุปได้ว่า

(๑) ทิศเบื้องหน้าของพลอย คือ มารดาบิดาและเสด็จ

(๒) ทิศเบื้องขวาของพลอย คือ คุณนาย

(๓) ทิศเบื้องบนของพลอย คือ พระสงฆ์

ส่วนบุคคลในทิศอื่นที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับพลอยนั้น มีความชัดเจนอยู่แล้วในเรื่องในวรรณกรรมสี่แผ่นดินมีทิศ ๖ ปรากฏอยู่ ดังนี้

(๑) **ปรัถิมทิศ คือทิศเบื้องหน้า** หมายถึง มารดาบิดา

ก. บุตรธิดาพึงบำรุงบิดามารดา

หน้า ๒ มีห้องเล็กๆ อีกห้องหนึ่งสำหรับเจ้าคุณพ่อไว้พระและอัฐิเจ้าคุณปู่และคุณชวดทั้งหลาย เมื่อพลอยยังเด็กๆ อายุ ๖-๗ ขวบ เคยขึ้นไปบนตึกตอนบ่าย เพื่อไปหาเจ้าคุณพ่อ พลอยเคยรู้สึกกลัวห้องนี้เป็นพิเศษ เพราะเป็นห้องที่ปิดไว้เจียบปีหนึ่งจะเปิดครั้งเดียวเวลาเจ้าคุณพ่อทำบุญ^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปรัถิมทิศ เพราะการทำบุญอัฐิสอดคล้องกับเมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

หน้า ๙ ต้นปีบต้นใหญ่ที่ได้อาศัยร่ม เล่นหุงข้าวหุงแกงกับคุณเฮย และเคยช่วยกันเก็บดอกไปให้แม่ ผสมกับยาเส้นมวนบุหรืให้เจ้าคุณพ่อ^(๑) ... พลอยเดินผ่านต้นเขี้ยวกระแต ซึ่งแม่เคยเก็บไปร้อยมาลัยใส่กุให้ ผ่านต้นกรรณิการี่ ซึ่งแม่สั่งให้มาเก็บดอกที่ร่วง ไปให้แม่ทุกเช้า^(๒) เพราะแม่จะได้ตัดเอาก้านตากแดดไว้ย้อมผ้าแถบ

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปรัถิมทิศ เพราะการช่วยงานแม่สอดคล้องกับช่วยทำการงานของท่าน

หน้า ๗๘ พลอยเชิฏุก่ล่องหมากเสวยตามเสด็จไป^(๑) เหมือนกับก่ล่องหมากนั้นมีชีวิตต้องถนอมด้วยความบรรจงอย่างยิ่ง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปรัถิมทิศ เพราะการเชิฏุก่ล่องหมากเสวยสอดคล้องกับช่วยทำการงานของท่าน

หน้า ๑๑๒ พลอยมองไปริมฝาเรือนเห็นมีพัดขนนกวางอยู่อันหนึ่งก็นึกอะไรอกริบคลานไปหยิบพัดมาพัดให้เจ้าคุณพ่อขณะที่รับประทานข้าวอย่างสุดฝีมือ^(๑)เท่าที่ได้เคยรำเรียนฝึกซ้อมมาจากในวังเจ้าคุณพ่อเหลียวมายิ้มมองดูพลอยอยู่นานเหมือนจะเข้าใจความรู้สึกความหมายของพลอยทุกอย่างแล้วก็พูดขึ้นว่า ดีจริงพลอย ไม่เสียที่ไปอยู่ในวังในวังพัดได้เป็นชาววังแท้ๆ ที่เดียว

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะการพัดเป็นการแสดงการตอบแทนบุญคุณบิดาอย่างหนึ่งเท่าที่เด็กคนหนึ่งจะสามารถทำได้ในสถานการณ์ดังกล่าวสอดคล้องกับท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ

หน้า ๑๒๐ การเป็นคนโปรดของเสด็จนั้นมีทั้งทางเสียทางดี ถ้าจะว่าในทางเสีย พลอยก็มีเวลาเป็นของตัวเอง น้อยลงไปกว่าข้าหลวงคนอื่นๆ เพราะต้องคอยปฏิบัติรับใช้อยู่ตลอดเวลา^(๑) จะมีเวลาทำกิจธุระส่วนตัวบ้าง ก็ต่อเมื่อเสด็จเข้าบรรทมหรือยังไม่บรรทมตื่น หรือมีกิจธุระจำเป็นจริงๆ นอกจากนั้นส่วนเสียก็ยังมีอีก ที่คนอื่นเกิดความอิจฉาริษยา คอยค่อนแคะหาเรื่อง แต่พลอยก็มีข้อคอยออกมารับแทนอยู่เสมอในข้อนี้ ทำให้คนอื่นไม่กล้า เพราะข้อเป็นคนมีชื่อเสียงประจำเสียแล้ว ในการเอาจริง คนจึงกลัวเป็นส่วนมาก การอยู่ใกล้ชิดพระองค์เสด็จนั้น ถึงบางคราวพลอยจะรู้สึกเหน็ดเหนื่อยบ้าง พลอยก็ได้รู้สึกท้อถอย เพราะถือว่าเป็นการตอบแทนที่เสด็จทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงมา^(๒) และยิ่งกว่านั้น การที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์ทำให้พลอยได้รู้ได้เห็น และบางครั้งก็ได้ตามเสด็จไปในที่บางแห่ง ซึ่งแม้แต่บางคนที่อยู่ในวังมานานกว่าพลอย ก็ได้เคยได้ไปถึง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะแสดงให้เห็นถึงการตอบแทนบุญคุณเสด็จผู้เป็นทั้งมารดาบิดาในช่วงชีวิตที่พลอยอยู่ในวังสอดคล้องกับท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ

หน้า ๑๔๑ พลอยได้พยายามทุกทางที่จะปรนนิบัติเอาใจเจ้าคุณพ่อ^(๑) ให้สมกับที่จากบ้านไปนาน และได้กลับมาบ้านนานๆ ครั้งหนึ่ง พลอยปรึกษาหารือกับคุณชาย ด้วยเรื่องเกี่ยวกับ ความสุขของเจ้าคุณพ่อ เรื่องอาหารการกิน พลอยก็ออกความเห็นแนะนำ และในระหว่างที่อยู่ก็ได้ลงมือทำกับข้าว แปลกๆ ใหม่ๆ หลากอย่าง ที่เรียนรู้อมาจากในวังให้เจ้าคุณพ่อรับประทาน เป็นต้นว่ากับข้าวฝรั่งหลายอย่าง ซึ่งในวังเริ่มทำกันแพร่หลาย และข้าวคลุกแบบชวา ตามตำรับที่ได้มา เมื่อครั้งเสด็จประพาสชวาก่อน เรื่องเล็กๆ น้อยๆ เกี่ยวกับระเบียบการปรนนิบัติ ตลอดจนถึงเรื่องความสะอาด ที่คุณชายมิได้สังเกต เพราะอยู่เป็นประจำ พลอยก็ค่อยๆ ชี้แนะให้เห็น และแนะนำให้คุณชายส่งคนในบ้าน ที่มีหน้าที่รับใช้เจ้าคุณพ่อ ให้คอยดูแล พลอยชวนคุณชายให้สำรวจเครื่องแต่งกายเจ้าคุณพ่อ โดยทั่วถึง เพื่อดูให้ละเอียดว่า สิ่งใดควรจะเก็บไว้ได้ สิ่งใดควรจะซ่อมจะทำ หรือสิ่งใดควรจะทิ้งไปเลย

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะเป็นการตอบแทนบุญคุณบิดาผู้ให้กำเนิดสอดคล้องกับท่านเลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ

หน้า ๑๙๒ กับพี่น้องคนอื่นๆ พลอยก็พยายาม**ปฏิบัติตนเป็นพี่น้องที่ดีที่สุด**^(๑) หวานน้องสาวคนละแม่นั้น เป็นเด็กที่กำลัง จะโตขึ้นมา เมื่อได้พบพลอยผู้เป็นพี่สาวเต็มตัว ออกมาจากวัง พร้อมด้วยบรรยากาศของในวัง ซึ่งเป็นที่ๆหรูหรา ที่สุดในสมัยนั้น หวานก็นับถือเลื่อมใสพี่สาวอย่างจริงจัง ไม่ว่าพลอยจะไปทางไหนหรือทำอะไร หวานก็ติดตาม ไปอยู่ใกล้ๆ คอยดูไปเสียทุกอย่าง พลอยก็ถือโอกาสแนะนำและสอน ให้ทำของต่างๆ และข้าวของเสื้อผ้า ที่เอาออกมาด้วย ก็แบ่งให้เท่าที่เห็นว่าเหมาะสำหรับเด็กในวัยนั้น...กับคุณชิตนั้นพลอยไม่ค่อยจะได้พบปะ เพราะอยู่คนละเรือน แต่ถึงจะพบกันครั้งไร พลอยก็นอบน้อมด้วยความเคารพ^(๒) เรียกว่า คุณพี่ ทุกคำทำให้คุณชิตเอ็นดูและพูดจาด้วยเป็นอย่างดี

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะแสดงให้เห็นถึงการรักและเคารพพี่น้องสอดคล้องกับดำรงวงศ์ตระกูล

หน้า ๓๒๑ ข้าอยากจะบอกกะเจ้าว่า อยู่กับข้ามาหลายปี จนเดี๋ยวนี้จะออกไปมีเหย้ามีเรือนวันนี้ เจ้าทำให้ข้าพอใจตลอดมา เพราะเจ้าเป็นคนว่านอนสอนง่าย มีความอดทน มีความเพียรไม่เกียจคร้าน และเจ้าได้ทำตัวให้ข้าเห็นว่า เจ้าเป็นคนดีมีกตัญญูสมกับที่เกิดมามีสกุลและได้อบรม มาแล้วอย่างดี ข้าพอใจในตัวเจ้ามาก^(๑) และข้าขอขอบใจที่เจ้ารักข้ากตัญญูต่อข้า เจ้าจะออกไปวันนี้ ขอให้เจ้าจงพบแต่ความสุขความเจริญ ทำมาค้าขึ้น คิดอะไรให้สมความปรารถนา ให้อายุมั่นขวัญยืน อย่าเจ็บอย่าไข้

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะแสดงให้เห็นว่าพลอยได้ทำหน้าที่ในฐานะบุตรธิดาได้อย่างเหมาะสมและสมบูรณ์สอดคล้องกับท่านเลี้ยงเรามาแล้วเลี้ยงท่านตอบ ช่วยทำการงานของท่าน ดำรงวงศ์ตระกูล และประพฤติตนให้เหมาะสมกับความเป็นทาส

หน้า ๔๔๖ เมื่อเจ้าคุณพ่อสิ้นบุญ เมื่อเสด็จของแม่สิ้นพระชนม์ แม่ก็ทุกข์ร้อนเหลือเกิน ร้องไห้เสียจนแทบไม่มีน้ำตา แต่อาศัยความเชื่อถือว่า **พอจะทำบุญสนองพระเดชพระคุณท่านได้ถึงแม้ว่าท่านจะสิ้นไปแล้ว**^(๑) ความทุกข์ทั้งหลายก็บรรเทาลงไป เมื่อคุณพ่อของอันตาย อันก็เห็นอยู่แล้วว่าแม่ทุกข์เพียงไร และอุตมาตายลงอีกคนหนึ่ง แม่ก็แทบจะทนทานไม่ไหว แต่ที่ยังครองตัวอยู่ได้ ก็เพราะแม่เชื่อบุญกรรมนี้แหละ และยังเชื่อว่าบุญกุศลนั้นส่งให้กันส่งถึงกันได้^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะแสดงให้เห็นถึงการบำรุงบิดาและเสด็จผู้อุปการะเลี้ยงดูพลอยตั้งบิดามารดาด้วยการทำบุญ และอุทิศให้สอดคล้องกับเมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน

ข. บิดามารดาอ้อนมอเคราะห์บุตร

หน้า ๑ พलयจำคำแม่ไว้ให้ดี ถ้าเจ้าจะมีลูกมีผัวต่อไปก็หาคนที่เขาใจเดียว อย่าไปได้ ผัวเจ้าซุ่มเฝ้ายมาก จะต้องร้อนใจเหมือนแม่ ... แล้วก็อย่าไปเป็นเมียบ่อยใครเขาเป็นอันขาด จำไว้นะ^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะเป็นการสั่งสอนให้เป็นคนดีอยู่ในศีลในธรรมสอดคล้องกับห้ามปรามจากความชั่ว

หน้า ๖ เรื่องที่เกี่ยวกับเสด็จนั้นแม่เคยบอกว่า ถ้าพลอยโตขึ้นอีกสักหน่อยก็จะส่งตัวไปถวาย แม่เคยขออนุญาต เจ้าคุณพ่อแล้วในเรื่องนี้ ท่านก็ไม่ขัดข้องบอกว่า ดีเหมือนกันเด็กมันจะได้มีความรู้^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะการให้ลูกได้รับการศึกษาที่ดี สอดคล้องกับให้ศึกษาศิลปวิทยา

หน้า ๔๗ ตอนนั้นไปทูลลาออกจากวัง เสด็จยังประทานเงินไปเป็นทุนถึง ๑๐ ชั่ง ฉันเอาไปทำดอกเบี๊ยดดอกหอย^(๑) ได้อาศัยกินมาจนบัดนี้ เดียวนี้ตัวเปล่า ก็ว่าจะเอาเงินที่ประทานไว้นั้นแหละ ไปทำทุนค้าขาย

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะการให้เงินไปเป็นทุนตอนทูลลาออกจากวังนั้นถือเป็นโอกาสอันเหมาะสมสอดคล้องกับมอบทพยัสมบัติให้ในโอกาสอันสมควร

หน้า ๕๓ ข้าวของเครื่องแต่งตัวของแม่ แม่ไม่ได้เอาไปเลย ยกให้พลอยทั้งหมด แม่ฝากคุณสายไว้ทั้งหีบ และถวายบัญชีของไว้ที่เสด็จด้วย ของเหล่านี้ลูกโตขึ้นจะได้ใช้แต่งตัว^(๑) ถึงจะมีไม่มากก็คงจะไม่ขายหน้าคนอื่นเขา จั๊ตบิทมอันใหญ่เป็นของเสด็จประทานแม่ แหวนบ้างสายสร้อยบ้าง เป็นของแม่หาเอาที่หลัง คุณพ่อพลอยให้บ้าง แหวนนพเก้าอีกรวงเป็นของเก่า คุณตาของพลอยให้แม่ไว้ ถ้าโตขึ้นพลอยจะขายหรือเปลี่ยนก็ทำเถิด ของอื่นๆแม่ไม่ว่า แต่แหวนวงนี้ ขอให้เก็บไว้ถึงลูกหลาน

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะการมอบข้าวของเครื่องแต่งตัวให้พลอยไว้ใช้ เมื่อพลอยโตขึ้นถือเป็นโอกาสอันเหมาะสมสอดคล้องกับมอบทพยัสมบัติให้ในโอกาสอันสมควร

หน้า ๕๗ พลอยหันขึ้นมายุ่งกับข้านะ ไม่ต้องกลัวอะไร อยากได้อะไรก็บอก มีทุกซักร้อนอะไรก็บอกกันได้ ข้าไม่ว่าอะไร **เราเป็นเด็กไม่ต้องกลัวผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ก็สั่งสอนไม่ถูก^(๑)** ถ้าเผชิญเป็นเรื่องที่จะต้องช่วยเหลือกัน ก็เลยช่วยกันไม่ทัน ถ้ามีแม่ยังอยู่ด้วยคอยช่วยดู

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทศ เพราะเป็นการป้องกันความผิดพลาดที่จะเกิดขึ้นสอดคล้องกับห้ามปรามจากความชั่ว

หน้า ๙๕ ตั้งแต่กลับจากบ้านครั้งที่ไปกับคุณสายนั้นแล้ว ชีวิตของพลอยก็คงอยู่อย่างเดิมต่อไป ที่มีเปลี่ยนแปลง จนพลอยสังเกตเห็นได้ง่ายก็คือ เสด็จทรงสนพระทัยในตัวพลอยมากกว่าแต่ก่อน รับสั่งถามพลอยในเรื่องต่างๆ ที่พลอยทำอยู่ทุกวันนี้บ่อยครั้ง และ**ทุกคราวที่เสด็จจะทรงทำสิ่งใดเป็นพิเศษ ก็มักจะรับสั่งให้หาพลอย ให้ขึ้นไปเฝ้าเพื่อจะได้เห็นได้ทำการฝีมือต่างๆ ว่าเป็นความรู้^(๑)** พลอยเริ่มร่ำเรียนมาลัยเป็น ถึงจะยังไม่งาม ก็พอเข้ารูป คุณสายหัดให้พลอยปอกมะปรางรีว ซึ่งต้องลงทุนไปด้วยมะปรางเป็นอันมาก และแผลที่นิ้วมือของพลอย หลายแผล และเมื่อพลอยปอกมะปรางพอแลเห็นรีวได้ เสด็จก็รับสั่งให้หาขึ้นไปปอกถวายทอดพระเนตร และทรงตักเตือนสั่งสอนวิธีปอกให้หลายอย่าง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทศ เพราะการได้เห็นได้หัดทำการฝีมือต่างๆ เป็นการให้การศึกษาศิลปวิทยาอันเป็นความรู้ที่สามารถนำไปใช้ประกอบอาชีพต่อไปได้สำหรับในยุคสมัยนั้นสอดคล้องกับให้ศึกษาศิลปวิทยา

หน้า ๑๗๓ เสด็จก็รับสั่งต่อไปว่า ไปเถิดข้าไม่ห้าม แต่เวลาจะไปจะมาขอให้พี่น้องมารับมาส่ง เจ้าก็เป็นลูกผู้ดีมีสกุล ควรจะระวังถึงชาติ ถึงสกุลไว้เสมอ **บิดามารดาเป็นผู้ที่มีพระคุณยิ่งกว่าใครๆ** ทุกคนจึงต้องรักและนับถืออยู่ในโอวาทพ่อแม่ เพราะพ่อแม่ไม่มีใครสำคัญเท่าพลอยก็มาอยู่กับข้าแต่ยังเด็ก ๆ ถึงข้าจะรักเจ้าสักเท่าใด ก็คงจะไม่เท่าพ่อแม่เขารักเดี๋ยวนี้พลอยก็กำพร้าแม่ยังเหลือแต่พ่อคนเดียว ข้าดีใจที่รู้ว่าพลอยยังมีใจรำลึกถึงพ่อ อยากจะสนองคุณผู้ให้กำเนิด ข้าเลี้ยงใครก็อยากให้ดี แต่คนเราจะดีจะชั่วมันอยู่ที่นิสัยคนบางคนถึงจะอบรมสั่งสอนเท่าไรก็เสียแรงเปล่า ที่เจ้าคิดออกไปเยี่ยมพ่อนั้น **เป็นความคิดในทางที่ถูกส่อให้เห็นว่าเป็นคนนิสัยดี ข้าจึงดีใจ^(๑)** ใครที่อยู่กับข้าทุกคน ถ้าทำถูกแล้วข้าไม่ห้ามกลับยินดีส่งเสริม ข้ารู้ว่าพลอยรักข้ามาก กตัญญูข้ามาก แต่เจ้าไม่ต้องห่วงข้า คุณบิดามารดาสำคัญกว่าของอื่นทั้งสิ้น พลอยจะไปเยี่ยมบ้านเมื่อไรก็ไปเถิด

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทศ เพราะเป็นการสั่งสอนส่งเสริมและสนับสนุนให้กตัญญูต่อบิดา ซึ่งเป็นสิ่งที่ดีและควรปฏิบัติอย่างยิ่ง สอดคล้องกับให้ตั้งอยู่ในความดี

หน้า ๒๙๔ ถ้าเจ้ากลัวว่าจะเป็นแม่เรือนให้เขาไม่ได้ ก็ไม่ต้องวิตกในข้อนั้น ข้าไม่ได้เลี้ยงเจ้า มาเปล่าๆ แต่คอยดูแลอบรมสั่งสอนเจ้าอยู่เสมอ ถ้าจะพูดถึงวิชาความรู้ทางการบ้านการเรือน เจ้าก็ไม่น้อยหน้าใคร พูดถึงสกุลรุนชาติเจ้า ก็นับว่าดีกว่าคนอื่น ๆ อีกมาก ถ้าจะพูดถึงสมาคมที่เจ้าได้ผ่านมาแล้ว เจ้าก็เคยอยู่ในที่สูง ได้รู้ได้เห็นอะไรมามาก^(๑) เจ้าจะไปกลัวอะไรหนักหนา

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะแสดงให้เห็นว่าเสด็จได้ทำหน้าที่ในฐานะบิดามารดาได้อย่างเหมาะสมและสมบูรณ์

หน้า ๔๗๗ ชีวิตของลูกแต่ละคนก็ดูจะเป็นไปตามปกติ พระอ้นกำลังบวชอยู่อย่างสงบ ตาอ้นก็อยู่กับบุตรภรรยาเป็นปกติ ประไพนั้นถึงจะไม่ลงรอยกับคุณเสวีนก แต่ก็ดูจะเป็นผู้ใหญ่ขึ้น ไม่หุนหันพลันแล่นอย่างแต่ก่อน^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะการที่ชีวิตของลูกแต่ละคนเป็นไปตามปกติ แสดงให้เห็นว่าพลอยอนุเคราะห์บุตริดาที่สอดคล้องกับการห้ามปรามจากความชั่ว ให้ตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาศิลปวิทยา หากุศลที่สมควรให้ และมอบทรัพย์สมบัติไว้ในโอกาสอันสมควร

(๒) ทักขณทิศ คือ ทิศเบื้องขวา หมายถึง ครูอาจารย์

ก. ลูกศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์

หน้า ๓๒๑ ข้าอยากจะบอกกะเจ้าว่า อยู่กับข้ามาหลายปี จนเติบโตจะออกไปมีเหย้ามีเรือนวันนี้ เจ้าทำให้ข้าพอใจตลอดมา เพราะเจ้าเป็นคนอ่านหนังสือง่าย มีความอดทน มีความเพียรไม่เกียจคร้าน และเจ้าได้ทำตัวให้ข้าเห็นว่า เจ้าเป็นคนดีมีกตัญญูสมกับที่เกิดมามีสกุลและ**ได้อบรมมาแล้วอย่างดี**^(๑) ข้าพอใจในตัวเจ้ามากและข้าขอขอบใจที่เจ้ารักข้ากตัญญูต่อข้า เจ้าจะออกไปวันนี้ ขอให้เจ้าจงพบแต่ความสุขความเจริญ ทำมาค้าขึ้น คิดอะไรให้สมความปรารถนา ให้อายุมันขวัญยืน อย่าเจ็บอย่าไข้

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปุรัตถิมทิศ เพราะแสดงให้เห็นว่าพลอยได้ทำหน้าที่ในฐานะลูกศิษย์ได้อย่างเหมาะสมและสมบูรณ์สอดคล้องกับการลูกต้อนรับ เข้าไปหา ใฝ่ในเรียน ประณิบัติช่วยบริการ และเรียนศิลปวิทยาโดยเคารพ

ข. ครูอาจารย์ย่อมอนุเคราะห์ลูกศิษย์

หน้า ๔๗ พลอยอยู่กับป้าไปเถิดนะ ไม่ต้องกลัวอะไรทั้งสิ้น ป้าจะดูแลดีที่สุด **ทำตัวให้เสด็จท่านทรงพระเมตตา**^(๑) ต่อไปเราจะทำอะไรก็สะดวก เพราะมีเจ้านายเป็นที่พึ่ง เวลานี้พลอยยังเล็กอยู่ ไม่ต้องทำอะไรมาก แต่ต้องหมั่นขึ้นเฝ้าเสมออย่าได้หลับ เห็นหน้าทุกวันก็ขี้เกียจจะโปรดไปเสียอีก แล้วอีกอย่างหนึ่งเสด็จท่านโปรด คนกล้าพูดกล้าพูด แต่เราก็ต้องระวังตัวอย่าประมาท และ

อย่ากลัวจนเกินไปนัก เห็นท่านโปรดแล้วก็อย่าเหยิง น้ำพระทัยเสด็จนั้นใครไม่อยู่ใกล้มานานๆ ก็ไม่รู้ เวลาโปรดถูกพระทัยขึ้นมาก็ จะเอาอะไรก็ได้ ไม่มีที่ไหนเหมือน แต่ถ้าทรงจับได้ว่า เราเหยิงเสียหนหนึ่งแล้วละก็ ที่นี้ไม่มีเสียอีกละ^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ทักขิณทิศ เพราะเป็นการให้แนวทางการใช้ชีวิตที่ดีอยู่ต่อไปในวังถือนำเป็นการแนะนำให้เป็นคนดีสอดคล้องกับฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี

หน้า ๕๐ นอกจากเวลาเฝ้าเสด็จตอนเช้า คุณสายก็มักจะหาเวลาตอนบ่าย สอนกิจกรรมต่างๆ ให้เสมอ ตามปกติ คุณสายเป็นคนเจียนมากจิบพลูยาว ใส่เขียนหมากเสวยของเสด็จ ตลอดจนดูแลรักษาเครื่องทรงต่างๆ พลอยจึงได้หัดทำสิ่งเหล่านี้ก่อน ... เวลากลางคืนคุณสายหัดให้พลอยพัด เพื่อจะได้ไปถวายอยู่งานพัดเสด็จ หรือเจ้านายพระองค์อื่นได้ ในวันหลัง^(๑) เรื่องนี้คุณสายก็ออกจะถือว่าเป็นเรื่องใหญ่ กวดขันเอาอย่างมาก ... วิธีหัดนั้น คุณสายเอาแพรบางๆ ยาวประมาณสักศอกหนึ่ง มาผูกไว้กับเก้าอี้ ให้พลอยถือด้ามพัดชนกใหญ่ๆ แล้วพัดเข้าไปที่แพร การพัดนั้นให้พัดเบาๆ แล้วตวัดข้อมือ คุณย่าให้ลามขาดสาย เวลาแพรที่ผูกไว้แน่นถูกลมจากพัด แพรก็จะปลิวออกไป พลอยต้องคอยดูอย่าให้แพรนั้นตกนาน ถ้าทำอย่างไรไม่ให้ตกได้เลยก็เป็นเก่ง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ทักขิณทิศ เพราะการฝึกหัดให้ปฏิบัติในสิ่งต่างๆ อย่างกวดขันสอดคล้องกับสอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง

(๓) ปัจฉิมทิศ คือ ทิศเบื้องหลัง หมายถึง บุตรภรรยา

ก. สามิพังบำรุงภรรยา

หน้า ๕๖๔ แม่พลอยคอยดูไปเกิด ฉันจะทำทุกอย่างให้แม่พลอยมีวาสนายิ่งกว่านี้ไปอีก ที่ฉันทำมาทั้งหมดนี้ ก็เพราะแม่พลอย เพราะอยากให้แม่พลอยมีหน้ามีตาภูมิใจที่เลือกผัวไม่ผิด ถ้าพังตัวฉันเองก็ไม่สู้กระไรหรอก เกิดมาชาติหนึ่งได้เป็นผัวแม่พลอยก็ดีถมไปแล้ว ทุกอย่างที่คุณย่าทำเป็นเรื่องของแม่พลอยทั้งนั้น

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปัจฉิมทิศ เพราะการที่คุณเปรมกล่าวว่า ทุกอย่างที่คุณย่าทำเป็นเรื่องของแม่พลอยทั้งนั้น แสดงให้เห็นว่าคุณเปรมมีการบำรุงภรรยาที่สอดคล้องกับการยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะเป็นภรรยา ไม่ดูหมิ่น ไม่นอกใจ มอบความเป็นใหญ่ในงานบ้านให้ และหาเครื่องประดับมาเป็นของขวัญตามโอกาส

หน้า ๓๓๘ ระยะเวลา ๓-๔ วันแรกผ่านไปเหมือนกับฝัน พลอยยังงงต่อเหตุการณ์ และชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไป ระยะเวลาอีก ๗-๘ วันต่อขึ้นไป พลอยก็ยังไม่มีความที่ฐานะของตนโดยรอบ เพราะต้องใช้เวลาระหว่างนั้น ขึ้นรถลงเรือไปกับคุณเปรมทุกวัน พร้อมด้วยดอกไม้ธูปเทียน เพื่อไปไหว้บรรดาญาติผู้ใหญ่ในตระกูล ทั้งทางฝ่ายพลอยและฝ่ายคุณเปรมเอง^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) ทิศ ๖ ข้อธรรม ปัจฉิมทิศ เพราะการไปไหว้บรรดาญาติผู้ใหญ่ในตระกูลของทั้งสองฝ่ายเป็นการยกย่องและให้เกียรติกันสอดคล้องกับยกย่องให้เกียรติสมกับฐานะภรรยา

ข. ภรรยาอ่อนนุเคราะห์สามี

หน้า ๓๕๖ ฉะนั้นจะสั่งการสิ่งใดในบ้าน ตลอดจนปฏิบัติหน้าที่ของแม่บ้านในการปกครองคน พลอยก็กระทำโดยมีน้ำหนัก^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม ปัจฉิมทิศ เพราะการสั่งการและการปฏิบัติหน้าที่แม่บ้านสอดคล้องกับขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

หน้า ๖๑๘ เมื่อคุณเปรมออกจากบ้านไปแล้ว พลอยก็ทำงานบ้านต่างๆ อย่างที่เคยทำ^(๑) จัดผ้าผ่อนไว้ให้คุณเปรมผลัด หลังจากกลับมาจากขี่ม้าและอาบน้ำแล้ว และดูแลอาหารเข้าเตรียมไว้ให้คุณเปรม เพราะขณะนี้คุณเปรมต้องการปรนนิบัติมากกว่าแต่ก่อน

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม ปัจฉิมทิศ เพราะการทำงานบ้านต่างๆ สอดคล้องกับขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

หน้า ๘๓๓ แม่อยู่กับคุณพ่อของประไพมาตลอดชีวิต ได้รับความสุขตลอดมา เพราะแม่รู้ว่าแม่ทำให้ท่านได้สุขกายสบายใจ มีความทุกข์มาจากที่อื่น แม่ก็เข้าแบ่งเบารับเอามาเสียบ้าง ประไพอย่านึกแม่ไม่เคยเบื่อหน่าย เคยเหมือนกัน แต่แม่ก็อดทนมา จนเดี๋ยวนี้แม่ก็รู้แล้วว่าความสุขที่แม่ได้รับจากคุณพ่อของประไพนั้น ไม่มีอะไรมาเปรียบได้ **จนเดี๋ยวนี้แม่แต่นึกถึง แม่ก็ยังอึ้งใจ เพราะแม่ได้ให้แก่คนที่แม่รักและคนที่รักแม่ทุกอย่าง ไม่มีอะไรบกพร่อง**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม ปัจฉิมทิศ เพราะการได้ให้แก่คนที่แม่รักและคนที่รักแม่ทุกอย่างไม่มีอะไรบกพร่อง แสดงให้เห็นว่าพลอยอ่อนนุเคราะห์สามีที่สอดคล้องกับการจัดงานบ้านให้เรียบร้อย สงเคราะห์ญาติมิตรทั้งสองฝ่ายด้วยดี ไม่นอกใจ รักษาทรัพย์สมบัติที่หามาได้ และขยันไม่เกียจคร้านในงานทั้งปวง

(๔) **อุตตรทิศ คือ ทิศเบื้องซ้าย** หมายถึง มิตรสหาย

หน้า ๑๒๐ นอกจากนั้นส่วนเสียก็ยังมีอีก ที่คนอื่นเกิดความอิจฉาริษยา คอยค่อนแคะหาเรื่อง แต่พลอยก็มีข้อ **คอยออกปรับแทนอยู่เสมอ**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุตตรทิศ เพราะการออกปรับแทนสอดคล้องกับในคราวมีภัยเป็นที่พึ่งได้

หน้า ๑๕๓ สักแต่เพียงส่งหนังสือไปถึงผู้ชาย มันก็ไม่ได้เสียแล้วคนขนาดเรานะ จริงๆ นะพลอย ถึงพี่น้องแกจะเป็นพี่ฉันแท้ๆ ฉันก็ยังไม่วางใจ เดียวจดหมายนี้หลุดไปถึงมือใคร เขาจะพูดกันไปต่างๆ เชื้อฉันเกิด ฉันมันคนบ้าคนหลังใครๆ เขาก็รู้ แต่นานๆ ก็ขอพูดกันจริงๆ สักครั้ง **ฉันรักพลอยก็อยากให้พลอยดี เห็นอะไรที่จะทำให้พลอยเสียได้เพียงแต่น้อยฉันก็ต้องเตือน**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุตตรทิศ เพราะเป็นการเตือนสอดคล้องกับเมื่อเพื่อนประมาทช่วยรักษาป้องกัน

หน้า ๑๖๐ พลอยรู้ไหม ที่เมืองฝรั่งนั้นคนหนุ่มคนสาวเขากอดกันเต้นรำแบบนี้ **ฉันไม่เชื่อหรอก** **ข้อเธออะไรมาว่า พลอยตอบ อ้าว จริงๆ นะพลอย ข้อยืนยัน**^(๑) ฝรั่งเขาไม่ถือกันหรอก คนเขาเล่าให้ฉันฟังว่า เขาเห็นฝรั่งกับแหม่ม เต้นรำที่วังบูรพา เขาแอบดูอยู่ครู่หนึ่ง แล้วก็ต้องเลิก เขาว่าเขาอายุไม่ได้

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุตตรทิศ เพราะเป็นการแสดงถึงการพูดแต่ความจริงเท่านั้นสอดคล้องกับไม่พูดจาหลอกลวงกัน

หน้า ๒๑๓ ข้อย เราก็รู้จักกันมาแต่เด็ก **มีเรื่องราวอะไรก็ไม่เคยปิดบังกัน** ฉันรักข้อยเหมือนญาติ เห็นข้อยมีทุกข์อะไร มา ฉันก็ไม่สบายใจ ยิ่งไม่รู้เรื่องก็ยิ่งไม่สบายใจหนักขึ้น ข้อยจะไปเก็บความกลุ้มใจไว้ทำไม สารทุกข์สุขดิบต่างๆ เราก็เคยพบเคยเห็นกันมาด้วยกัน ไม่รู้ว่าเท่าไร ทำไมข้อยจะต้องมาปิดบังฉัน เฉพาะแต่เรื่องนี้ ข้อยบอกฉันหน่อย ไม่ได้หรือ เพื่อว่าฉันจะมีทางช่วยเหลือ ให้ข้อยหายกลุ้มได้ ถึงจะไม่มีก็ยิ่งดีกว่า ที่ข้อยจะเก็บความทุกข์เอาไว้คนเดียว

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุตตรทิศ เพราะเป็นการแสดงถึงการพูดแต่ความจริงเท่านั้นสอดคล้องกับไม่พูดจาหลอกลวงกัน

หน้า ๒๔๑ พลอย **เราอยู่ด้วยกันมานาน ไม่เคยมีเรื่องมีราวกันเลย ทุกข์ก็ด้วยกันสุขก็ด้วยกัน**^(๑) ฉันอยากให้ทุกอย่างมันอยู่อย่างนี้ ไม่มีวันเปลี่ยนแปลง

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุตตรทิศ เพราะแสดงให้เห็นถึงการร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยกันสอดคล้องกับมีตนเสมอ ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน

หน้า ๒๘๒ ซ้อยเชื่อฉันเถิด อย่าวิตกไปเลย พลอยตอบ เรารู้จักชอบพอกินนอนมาด้วยกันตั้งแต่เล็กจนโต คนทั้งเมืองฉันก็รู้จักดีจริง ๆ แต่ซ้อยคนเดียวเท่านั้น ถึงตัวฉันจะเปลี่ยนไปอย่างไร สำหรับซ้อย ฉันก็ต้องเหมือนเก่าไม่ผิดไปได้ ซ้อยคอยดูแลเอาเองก็แล้วกัน^(๑)
อย่างฉันนี้ ถึงจะยากดีมีจนต่อไปข้างหน้า ก็คงจะไม่ลืมซ้อย ซ้อยไม่ต้องห่วงหรอก

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ซ้อธรรม อุตตรทิศ เพราะแสดงให้เห็นถึงการร่วมทุกข์ร่วมสุขด้วยกันสอดคล้องกับมีตนเสมอ ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน

หน้า ๔๔๓ ซ้อยร้องให้พรรณนาคุณงามความดีของตาอืดไปอีกมา ทำให้พลอยทั้งเห็นใจและตื้นตันในน้ำใจของซ้อยในฐานะเพื่อนร่วมทุกข์ได้อย่างแท้จริง^(๑) หลังจากที่ได้อธิบายให้ป็นวรรคเป็นเวอร์แล้วซ้อยก็พูดขึ้นว่า แม่พลอย ฉันมาราวนี้ตั้งใจจะอยู่ด้วยหลาย ๆ วัน คนที่รู้จักกันมานานอย่างเรา จะเห็นใจกันก็ในยามทุกข์อย่างนี้ ฉันเห็นใจแม่พลอยจริงๆ

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ซ้อธรรม อุตตรทิศ เพราะการตื้นตันในน้ำใจของซ้อยในฐานะเพื่อนร่วมทุกข์ได้อย่างแท้จริงแสดงให้เห็นว่าพลอยได้ทำหน้าที่ในฐานะมิตรสหายได้อย่างเหมาะสมและสมบูรณ์สอดคล้องกับเผื่อแผ่แบ่งปัน พูดจามีน้ำใจช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีตนเสมอ ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน และไม่พูดจาหลอกลวงกัน ดังนั้นพลอยจึงได้รับการอนุเคราะห์ตอบจากซ้อยซึ่งเป็นมิตรสหายสอดคล้องกับเมื่อเพื่อนประมาทช่วยรักษาป้องกัน เมื่อเพื่อนประมาทช่วยรักษาทรัพย์สินสมบัติของเพื่อน ในคราวมีภัย เป็นที่พึ่งได้ ไม่ละทิ้งในยามทุกข์ยาก และ นับถือตลอดถึงวงศ์ตระกูลของมิตร

(๕) เภฏฐิมทิศ ทิศเบื้องล่าง หมายถึง คนงานหรือคนรับใช้ ในที่นี้ คือ บ่าว

หน้า ๓ มีนางพิศ บ่าวซึ่งแม่ช่วยมาไว้ใช้ มีค่าตัว ๑๒ ตำลึง เป็นผู้กินเหล้าและล้างถ้วยชามการปักกวาดบ้าน ปูที่หลับที่นอน ตลอดจนซักผ้าที่เรือนแม่ เป็นหน้าที่ของพิศ^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ซ้อธรรม เภฏฐิมทิศ เพราะหน้าที่ของพิศผู้ซึ่งเป็นบ่าวสอดคล้องกับจัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังความสามารถ

หน้า ๑๗๕ รุ่งขึ้นอีกวันหนึ่ง พลอยก็เรียกนางพิศมาสั่งให้ออกไปหาคุณเชยที่บ้านแล้วก็บอกว่าพลอยพร้อมแล้วที่จะไปเยี่ยมบ้านตามที่คุณเชยขอรับรอง ชั่วแต่ว่าขอให้คุณเชยมารับมาส่งเองทุกครั้ง และขอให้บอกล่วงหน้ามาด้วย ว่าแต่ละครั้งพลอยจะต้องออกไปอยู่บ้านนานเท่าใด นางพิศหายไวันหนึ่งก็กลับมารายงานว่าได้ปฏิบัติตามคำสั่งแล้ว^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม เภฏฐิมทิศ เพราะ การงานที่สั่งให้ทำสามารถปฏิบัติได้สอดคล้องกับจัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลัง ความสามารถ

หน้า ๗๒๕ ความซรทำให้ยายพิศเปลี่ยนแปลงไปมาก ยายพิศผู้ซึ่งเคยวนอายุร่วมเจ็ดสิบ ไม่มี แรงที่จะไปไหนมาไหน นอกจากนั่งอยู่ในห้องที่พลอยจัดให้อยู่ มีเด็กคอยดูแลปรนนิบัติหาข้าวหา น้ำให้กินขณะนี้ยายพิศไม่มีหน้าที่การงานใดๆ ที่จะต้องทำ **พลอยเห็นว่ายายพิศเป็นคนเก่าแก่ แต่ครั้งแม่และเป็นคนที่ได้เลี้ยงพลอยมาแต่เล็ก พลอยจึงเลี้ยงดูยายพิศ ด้วยความกตัญญู พยายามหาความสุขให้ยายพิศทุกทางเมื่อยายพิศแก่ลง**^(๑)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม เภฏฐิมทิศ เพราะ แสดงให้เห็นว่าพลอยได้ทำหน้าที่ในฐานะเจ้านายได้อย่างเหมาะสมและสมบูรณ์สอดคล้องกับ จัดการงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลังความสามารถ ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและ ความเป็นอยู่ จัดสวัสดิการดี มีช่วยรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ และให้มีวันหยุดและพักผ่อน หย่อนใจตามโอกาสอันควร ดังนั้นพลอยจึงได้รับการอนุเคราะห์ตอบจากพิศซึ่งเป็นบ่าวสอดคล้อง กับเริ่มทำการงานก่อนนาย เลิกงานทีหลังนาย ถือเอาแต่ของทีนายให้ ทำการงานให้เรียบร้อยและ ดียิ่งขึ้น และนำเกียรติคุณของนายไปเผยแพร่

(๖) อุปริมทิศ คือทิศเบื้องบน หมายถึง พระสงฆ์ สมณพราหมณ์, นักบวช

พลอยช่วยคุณสาย ตระเตรียมข้าวของสำหรับเดินทางกลับกรุงเทพฯ เมื่อทำบุญพระอุรังแล้ว

หน้า ๑๐๖ ระหว่างที่นั่งฟังพระสวดอยู่นั้น พลอยนั่งอย่างสงบเสงี่ยมและสำรวม

หน้า ๓๑๘ เช้าวันแต่งงานมีสวดมนต์ทำน้มนต์ พลอยจะต้องออกไปตักบาตรเลี้ยงพระเพล

หน้า ๔๐๓ มีเวลาที่ต้องไปบ้าน นั่นอีกก็คือเวลาที่ไปกับคุณเปรมทุกเจ็ดวัน และห้าสิบวันร้อยละ ซึ่งมีการทำบุญศพเจ้าคุณพ่อตลอดจนถึงวัน ที่เผาศพ เก็บกระดูกและทำบุญกระดูก

หน้า ๖๒๗ ระหว่างที่ศพคุณเปรมยังอยู่ในบ้าน พลอยก็ยังรู้สึกคุ้นหนาฝาคังมาตลอด แต่เมื่อ ทำบุญร้อยละเสร็จไปแล้ว ก็ถึงเวลาเผาศพคุณเปรม ก่อนงานเผาศพคุณเปรมสักเดือน หนึ่ง ตลอดจนระหว่างที่เปิดศพคุณเปรมทำบุญก่อนจะเผา

หน้า ๙๐๘ วันหนึ่งตอนสายพลอยจำได้ดีเพราะเป็นวันวิสาขะ พลอยทำของให้คนเอาไปถวายพระที่วัดแต่เช้า

หน้า ๙๕๐ อย่าไปเสียตมเสียตายเลยคุณเชย พลอยว่า จะทำบุญ^(๑) ทั้งที่ฉันไม่อยากคิดหรือเรื่องเงินๆ ทองๆ

จากข้อความที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นจะเห็นว่าเป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุปริมทิศ เพราะการทำบุญสอดคล้องกับอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔

หน้า ๙๕๘ พลอยคลานเข้าๆ เข้าไปประเคนของพระอันที่บวชใหม่^(๑) และเมื่อประเคนของเสร็จก็ก้มตัวลงกราบพระพลอยรู้สึกว่าการนี้เป็นครั้งแรก ที่ตนมิได้ก้มกราบแสดงคารวะด้วยกิริยา หรือด้วยชนบประเพณี ด้วยสองมือสองแขนและศีรษะ แต่ได้ก้มลงกราบด้วยชีวิตด้วยความเป็นอยู่ และด้วยวิญญูณทั้งหมด^(๒)

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) และ (๒) เป็น ทิศ ๖ ข้อธรรม อุปริมทิศ เพราะการประเคนของสอดคล้องกับการอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔ และการก้มกราบด้วยชีวิตด้วยความเป็นอยู่และด้วยวิญญูณทั้งหมดสอดคล้องกับจะทำสิ่งใดก็ทำด้วยเมตตาและจะคิดสิ่งใดก็คิดด้วยเมตตา

หน้า ๙๕๘ พิธีอุปสมบทได้เริ่มขึ้น และเริ่มดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ที่ได้วางไว้สองพันกว่าปี ตาอันรับโอวาทจากอุปัชฌาย์^(๑) แล้วก็ออกไปครองผ้า พอตานันครองผ้าเหลืองกลับมายืนล้อมขานนาอยู่กับคู่สวด ที่ตรงประตูโบสถ์

จากข้อความดังกล่าวจะเห็นว่าข้อความ (๑) เป็นทิศ ๖ ข้อธรรม อุปริมทิศ เพราะการรับโอวาทสอดคล้องกับให้ได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง

ผลการศึกษา โดยสรุป

(๑) ไตรลักษณ์ ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน มีปรากฏให้เห็นทั้งในรูปธรรมและนามธรรมตลอดทั้งสี่แผ่นดิน โดยรูปธรรม ได้แก่ บ้านคลองบางหลวง บ้านคลองพ้อมม ในวัง บ้านของซ้อย และในสังฆารอันเป็นร่างกายของมนุษย์ ส่วนนามธรรม ได้แก่ ทศนคติ ความคิด วัฒนธรรม ยศวาสนาฐานะตำแหน่ง และความรู้สึกทั้งความทุกข์ความสุข

(๒) โยนิโสมนสิการ ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน มีปรากฏให้เห็นตลอดทั้ง ๔ แผ่นดิน โดยผู้วิจัยจากการที่พลอยนำมาใช้ในการแก้ปัญหาที่พลอยต้องประสบในชีวิต เพื่อคลายความทุกข์ในเบื้องต้นและดับความทุกข์ให้หมดไปในที่สุด

(๓) มรณสติ ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน มีปรากฏให้เห็นตลอดทั้งสี่แผ่นดินเพื่อให้พลอยเรียนรู้การตายจากการมองเห็นความตายของบุคคลอื่น เช่น การตายของมารดาบิดา การสิ้นพระชนม์ของเสด็จ การเสียชีวิตของคนในครอบครัว (คุณเปรม คุณอุ้น พิศ และอ้อต เป็นต้น) ตลอดจนการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแต่ละรัชกาลในช่วงชีวิตของพลอย ทั้งนี้ เพื่อให้พลอยได้สะกดหุดคึดกับชีวิตตัวเอง มองเห็นความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ว่าเป็นเรื่องที่พึงเกิดขึ้นกับทุกคนไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ และนำมาซึ่งการดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท

(๔) พรหมวิหาร ๔ ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน มีปรากฏให้เห็นตลอดทั้งสี่แผ่นดิน โดยผู้วิจัยพบจากการบรรยายความรู้สึกของพลอยในการมองเพื่อนมนุษย์ สรรพสัตว์ และสรรพสิ่งอันเป็นบริบทที่แวดล้อมรอบตัว

(๕) อิทธิบาท ๔ ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน มีปรากฏให้เห็นตลอดทั้งสี่แผ่นดินจากการปฏิบัติหน้าที่ในแต่ละหน้าที่ของพลอยด้วยความพึงพอใจ ด้วยความเพียร ให้ความสนใจ และความใคร่ครวญพิจารณา

(๖) ทิศ ๖ ในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน มีปรากฏให้เห็นตลอดทั้งสี่แผ่นดิน โดยผู้วิจัยพบแตกต่างกัน ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับภาระหน้าที่ของพลอยในแต่ละช่วงวัยเป็นสำคัญตลอดจนบุคคลและเหตุการณ์ที่เป็นบริบทแวดล้อมรอบตัวพลอยในแต่ละขณะ

ตาราง ๓.๑ แสดงหลักพุทธธรรมในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน

ลำดับ	หลักพุทธธรรม	แผ่นดินที่			
		๑	๒	๓	๔
๑	ไตรลักษณ์	■	■	■	■
๒	ทิศ ๖ ปุรัตถิมทิศ คือ ทิศเบื้องหน้า ได้แก่ มารดาบิดา				
	ก. บุตรธิดาพึงบำรุงมารดาบิดา ผู้เป็นทิศเบื้องหน้า	■	■	■	■
	ข. บิดามารดาอย่ามโนเคราะห์บุตรธิดา	■			
	ทิศ ๖ ทักขณทิศ คือ ทิศเบื้องขวา ได้แก่ ครูอาจารย์				
	ก. ลูกศิษย์พึงบำรุงครูอาจารย์ ผู้เป็นทิศเบื้องขวา	■			
	ข. ครูอาจารย์ ย่อมอนุเคราะห์ลูกศิษย์	■			
	ทิศ ๖ ปัจฉิมทิศ คือ ทิศเบื้องหลัง ได้แก่ บุตรภรรยา				
	ก. สามีพึงบำรุงภรรยา ผู้เป็นทิศเบื้องหลัง	■	■		
	ข. ภรรยาย่อมอนุเคราะห์สามี	■	■	■	■
	ทิศ ๖ อุตตรทิศ คือ ทิศเบื้องซ้าย ได้แก่ มิตรสหาย				

	ก. บุคคลพึงบำรุง มิตรสหาย ผู้เป็นทิศเบื้องซ้าย	■	■	■	■
	ข. มิตรสหายย่อมอนุเคราะห์ตอบ	■	■	■	■
	เขฏฐิมทิศ คือ ทิศเบื้องล่าง ได้แก่ บริวารและคนรับใช้				
	ก. เจ้านายพึงบำรุงบริวารและคนรับใช้ ผู้เป็นทิศเบื้องล่าง	■	■	■	■
	ข. บริวารและคนรับใช้ ย่อมอนุเคราะห์เจ้านาย	■	■	■	
	อุปริมทิศ คือ ทิศเบื้องบน ได้แก่ พระสงฆ์				
	ก. คฤหัสถ์ย่อมบำรุงพระสงฆ์ผู้เป็นทิศเบื้องบน	■	■	■	■
	ข. พระสงฆ์ย่อมอนุเคราะห์คฤหัสถ์				
๓	โยนิโสมนสิการ	■	■	■	■
๔	พรหมวิหาร ๔	■	■	■	■
๕	อิทธิบาท ๔	■	■	■	■
๖	มรณสติ	■	■	■	■

แผนภูมิรูปภาพที่ ๓.๑ แสดงหลักพุทธธรรมในวรรณกรรมสี่แผ่นดิน

